

GRANSK 2019 I

Indhold

- Side 2 At udstille grave – formidlingen af jægerstenalderens grave på museer
Sabine Thrane, cand.mag. i forhistorisk arkæologi og museumsformidler på Vedbækfundene,
Rudersdal Museer
- Side 25 Brandulykken i ventilgraven
- Et mikrohistorisk studie af Helsingør Skibsværft
Niels Hein, cand. mag i historie, Museumsinspektør ved Museerne Helsingør
- Side 38 Folkeskolen mellem land og by i Nordsjælland 1920-1925
Hans Jørgen Winther Jensen, Ph.d. ved Historisk Institut på Københavns Universitet 1998.
Museumsinspektør og arkivleder ved Museum Nordsjælland
- Side 72 Yngre bronzealders bosættelser i Nordsjælland
Jakob Schlein Andersen, cand.mag. i forhistorisk arkæologi fra Københavns Universitet.
Museumsinspektør på Museum Nordsjælland, med yngre bronzealder og ældre jernalder som særligt
fokusområde.

At udstille grave – formidlingen af jægerstenalderens grave på museer

FORFATTER: Sabine Thrane, cand.mag. i forhistorisk arkæologi og museumsformidler på Vedbækfundene, Rudersdal Museer.

EMNEORD: Jægerstenalder, Grave, Den døde krop, Museumsformidling, Udstillingspraksis

Abstract

The aim of this article is to investigate how prehistoric graves are used and communicated in museum exhibitions. The investigation is based on Mesolithic graves from the three Danish exhibitions *Vedbækfundene* (Rudersdal Museums), *Danmarks Oldtid* (National Museum of Copenhagen), *Gaver fra fortiden* (Køge Museum), and the Swedish exhibition *Forntider* (Historiska Museet, Stockholm).

It is posited that Mesolithic graves contain an unredeemed communication potential, which does not emerge in the museum exhibitions. The graves represent an affective quality and contain a dynamic aspect that, to a great extent, is being neglected in the exhibition context. Instead, they appear as static museum objects whose aim is to be a source of knowledge. However, the museums could advantageously open up to new considerations about what graves as a phenomenon mean and represent, and thereby communicate the history of the journey of death and the transformation that happens when a person dies, is buried and until the archaeologists find the grave and the human remains thousands of years later.

Sigtet for denne artikel er at undersøge og diskutere udstillingspraksis og formidlingsbrug i forhold til jægerstenalderens grave, ca. 8.900 f.Kr. – 3.900 f.Kr. De forhistoriske grave er et velkendt udstillingsfænomen på museerne. Men hvad sker der med gravenes betydning og rolle, når de flyttes fra deres oprindelige kontekst og ind på museal grund? Med udgangspunkt i en komparativ analyse af museet Vedbækfundene og tre andre case studies gives der et indblik i museers måde at bruge og formidle jægerstenalderens grave i deres udstillinger, og der argumenteres for et uudnyttet formidlingspotentiale, som gravene indeholder. De forhistoriske grave har en affektiv værdi, idet de vækker følelserne i os. Samtidig fortjener de en mere dynamisk fremstilling end i de nuværende museumsudstillinger, hvor gravene fremvises som statiske og hygiejniserede museumsgenstande. Kunne museerne åbne op for nye overvejelser omkring, hvad grave som fænomen betyder og fortælle historien om, hvad der skete, fra individet døde, blev gravlagt - og til arkæologerne finder graven mange tusind år senere?

Indledning

På de kulturhistoriske museer omfatter de arkæologiske levn i høj grad forhistoriske grave og deres indhold - humane rester mv. Disse informationsrige fund står som et vindue til oldtiden, da de rummer en bred vifte af oplysninger om oldtidens samfund og mennesker. Derudover udgør gravene et fantastisk formidlingspotentiale, da grave med bevaret organisk materiale giver os et glimt af mennesket selv, som levede og døde for tusindvis af år siden. Museerne er et af de få offentlige rum, hvor selve døden formidles, så den kan opleves på tæt hold af de besøgende. Men spørgsmålet er, hvilke formidlingsstrategier museerne benytter, når de skal skabe en kommunikation mellem gravene, døden og de besøgende? For at få svar har denne undersøgelse derfor til hensigt at undersøge og få bedre kendskab til de formidlingsvalg og overvejelser, museerne gør sig, når de skal udstille gravene, det vil altså sige de levn, der er tilbage af de flere tusind år gamle begravelser. Formålet er endvidere at undersøge, hvad gravenes rolle er på museerne for derved at kunne bidrage til diskussionen om, hvorvidt gravene fremstår som det, de er ved at repræsentere alle væsentlige aspekter omkring graven som fænomen, eller om gravene kommer til at agere statiske museumsgenstande, hvis eneste formål er at være en kilde til viden. Som led i en mulig flytning af museet *Vedbækfundene* skal disse spørgsmål samtidig åbne op for nye tanker og overvejelser

omkring det at udstille og formidle jægerstenalderens grave og begravelser for derved at sætte spekulationer i gang omkring muligheden for at få udnyttet det uudnyttede formidlingspotentiale, disse grave rummer og gentænke udstillingen i nye perspektiver. Artiklen skal sætte skub i nye formidlingstanker, mens det ikke er hensigten at præsentere et færdigt bud på, hvordan udstillingspotentialet skal realiseres i praksis.

For at overskueliggøre undersøgelsen afgrænser den sig til fire museer: Vedbækfundene, Nationalmuseet, Køge Museum og Historiska Museet i Stockholm, som udstiller, indenfor arkæologiske kredse, velkendte grave fra jægerstenalderen. Ved at studere og analysere museernes formidlingsbrug i forhold til de forhistoriske grave, vil undersøgelsen give et overblik over de forskellige formidlingsstrategier, museerne benytter sig af, og hvordan disse strategier bruges i fortællingen om død og begravelse i jægerstenalderen. Endvidere skal undersøgelsen søge at sætte tanker i gang omkring, hvad døden er for en størrelse, og hvad der sker, når den kommer på museum. Udstillinger er ikke neutrale opbevaringssteder, som museet kan anbringe de arkæologiske genstande i. I forholdet mellem genstandene, i dette tilfælde gravene, og de formidlingsrammer, de indgår i, opstår nye fortolkninger og betydninger, som kan være langt fra de oprindelige.

I artiklens første del vil den teoretiske ramme for studiet blive præsenteret. Uanset hvilken teoretisk retning vi tilhører, lader det sjældent til, at det er genstandene og det materielle selv, vi er interesseret i. Genstandene opfattes godt nok som væsentlige, men primært som kilder til noget andet. Dette gør sig også gældende for de forhistoriske grave, som ofte får pålagt den rolle at skulle repræsentere en social, kulturel og økonomisk verden. Mit teoretiske perspektiv bryder med denne arkæologiske tradition og fokuserer i stedet for på graven og døden som fænomen.

I anden del beskrives og analyseres de fire udvalgte udstillinger. Beskrivelsens fokus ligger på formidlingen af jægerstenalderens grave og den udstillingskontekst, de er en del af, som bl.a. har at gøre med udstillingens opbygning, arkitektur, formål og design. Herefter gives en komparativ analyse af de fire udstillinger.

I sidste del vil museernes formidlingsbrug af gravmateriel fra jægerstenalderen blive diskuteret på baggrund af den førnævnte beskrivelse og analyse. Der vil især være fokus på diskussionen, som vedrører den rolle, gravene får, når de bliver hevet ud af deres oprindelige kontekst for derved at blive flyttet ind i museernes udstillingsrammer. Min kritik af de formidlingsforhold, gravene bliver underlagt på museerne, bunder i en kropslig forståelse af døden, som lader til at blive forbigået i udstillingerne. Dette aspekt vil i sidste afsnit blive præsenteret indledningsvist.

Den teoretiske ramme

Denne artikel placerer sig i et spændingsfelt mellem den arkæologiske disciplin og museumsformidling. På mange måder ligger arkæologi inden for det spekulative felt. Når vi analyserer den materielle kultur, længes vi også efter at give den en kontekst, så den kan tale til os. Herved også ment at vi vil have de døde i graven til at fortælle os historier. Men dette kan ikke lade sig gøre uden en teoretisk tilgang. Gravteori er et yderst relevant felt inden for den fundamentale arkæologi. Artiklens fokus ligger på det, der er kernen i alle grave – den døde krop. Hertil benyttes en arkæologi, som er orienteret mod en reflekterende undersøgelse af vores oplevelse af menneskeligheden og dertil også vores reaktion på den biologiske og sociale ændring, der sker, når en person dør. Når det kommer til den reflekterende debat om, i hvilket omfang det moderne syn på den døde krop påvirker den arkæologiske forskning, lader det ikke til, at arkæologer indgår aktivt i

debatten. På museerne lader formidlingen til at forbigå et af de mest essentielle aspekter ved de forhistoriske grave, nemlig den døde krop og de følelsesmæssige reaktioner, som døden genererer. Eksempler herpå vil blive belyst senere i artiklen.

Det arkæologiske perspektiv

I løbet af det seneste århundrede og frem til i dag har man inden for arkæologien fortolket forhistoriske grave på baggrund af forskellige teorier og idéer. Resultaterne af disse ideer har stærkt påvirket forståelsen for død og begravelse i fortiden, og samtidig har de også præget, hvordan forhistoriske grave er blevet formidlet gennem tiden. Teoretisk arkæologi er i dag delt i to store retninger, hvis videnskabs- og verdenssyn står i direkte opposition til hinanden, men som samtidig eksisterer side om side. Den processuelle arkæologi, som vandt frem i 1960'erne, søger at forstå kulturelle forandringer ved at studere de processer, som udløser dem. Retningen er i bund og grund materialistisk, og dens tilhængere insisterer på, at arkæologien skal udøves på samme præmisser som naturvidenskabelig forskning. Med andre ord skal den baseres på hypoteser, der kan afprøves med eksperimenter og målbare data, så der kan udtrækkes universelle love fra dem om menneskers opførsel og udvikling af kulturer. Det er altså et videnskabssyn, der tror på muligheden af at afdække "sandheden" om forhistorien. De forhistoriske grave bliver anset for at være en privilegeret kilde til informationer om sociale dimensioner, såsom social kompleksitet i forhistorien, og ofte betragtes graven og den døde som en direkte refleksion af det levende samfund.

Den senere tilkomne post-processuelle arkæologi kritiserer den processuelle arkæologis mål om at opnå objektiv viden om forhistorien. Man mener, at der ikke findes én, men flere sandheder, der alle er lige gyldige, fordi forskellige mennesker opfatter verden forskelligt. Al arkæologi er et spørgsmål om den enkelte persons egen fortolkning af arkæologiske artefakter. Dette videnskabssyn baserer sig altså på fortolkning, da den absolutte sandhed er umulig at opnå. I forhold til den forhistoriske dødepraksis og gravene begynder man at tænke over det symbolske indhold af den rituelle praksis, som blandt andet afspejles i gravenes position i landskabet, forholdet mellem gravene og bosættelsen og gravgavernes symbolske mening.¹

De forhistoriske grave har længe fascineret os, idet vi i bogstavelig forstand møder fortiden ansigt til ansigt, når de menneskelige rester i gravene bliver udgravet og analyseret. Mødet med graven og den døde kan skabe et følelsesmæssigt øjeblik og derved også en fornemmelse af veneration. De stærke følelser kan yderligere være med til at sætte tanker i gang omkring døden og vores egen dødelighed og dermed også sætte spørgsmålstejn ved retten til overhovedet at udgrave gravene.

At der findes grave handler i første omgang om det, de skal rumme, nemlig den døde krop. For at forstå en grav og de tilknyttede handlinger til denne, udført af de efterlevende, er det vigtigt først og fremmest at huske på, at de humane rester, altså skelettet, en gang var døde kroppe. Uden eskatologiske forestillinger giver den døde krop kun mening ud fra et biologisk perspektiv. Derfor har det sociale menneske oftest behov for at håndtere denne realitet, dels for at give sin egen eksistens mening, og dels for at kunne håndtere tabet af andre mennesker.² Ifølge den svenske arkæolog Liv Nilsson Stutz kan gravarkæologi hjælpe os med at danne en humanistisk forbindelse til fortidens mennesker. Ved at studere hvordan de håndterede døden gennem rituelle handlinger, kan vi sige noget om, hvordan de håndterede deres

1 Olsen: Fra ting, 61.

2 Žižek: Ideologiens, 246.

eksistens.³ At skabe et sidste hvilested for nogens jordiske rester er ofte en nøje gennemtænkt begivenhed, der skal ske gennem procedure. Grave er derfor en signifikant handling og gennemtrængt af betydning. De repræsenterer et af de mest formelle og omhyggelige forberedte deponeringer, som arkæologerne møder.

Jægerstenalderens grave har været, og er stadig til dels, domineret af et processualistisk syn, da mange af den tids grave blev opdaget i en tid, hvor den arkæologiske forskning var domineret af netop dette paradigme. Gravene er primært blevet analyseret for at forsøge at rekonstruere den ældre stenalders sociale system. Forskningen søgte at belyse sociale roller ud fra ideer om forskellige kategorier af gravgods og niveauer af energiforbrug i begravelseshåndteringen af de forskellige individer.⁴ Men efterhånden har de post-processualistiske tanker også vundet indpas i den arkæologiske forskning af jægerstenalderen. Nilsson Stutz har arbejdet med jægerstenalderens grave fra Sydsandinavien, og hun har i stedet villet se gravene som et grundlæggende resultat af, hvordan et samfund håndterede en persons død.⁵

Forholdet til den døde krop i dag og dengang

På museerne oplever man som oftest, at de forhistoriske grave bliver udstillet i kontrollerede rammer, og selvom man på museet kan komme helt tæt på døden, er det alligevel med en vis distance, man møder den. De humane rester bliver som et andet præparat rengjorte og lagt i beskyttede glasbeholdere. Døden gøres altså til noget hygiejnisk og kontrolleret.

I dag er store dele af den vestlige kultur præget af et distanceret forhold til døden. Vores forhold til døden kan studeres ved at se på den fremgangsmåde, vi håndterer den døde krop på, og hvordan vi forholder os til den. Vores praktiske handlinger udtrykker altså noget om vores forestillinger. Religionsforskeren Anna Davidsson Bremborg opstiller tre begreber om den døde krop, som skal ses i sammenhæng med den vestlige verdens forhold til denne: den nødvendige, den farlige og den personlige.⁶ Hun kommer med et eksempel fra tsunamihændelsen i Thailand tilbage i 2004, hvor flere fra Skandinavien omkom. De pårørende havde et stort behov for at få identificeret de døde, så de kunne blive sendt hjem til en ordentlig begravelse og tage afsked. Den døde krop blev nødvendig, da kontrollen med den gav de pårørende tryghed. Men samtidig er der også det syn på den døde krop, at den er farlig, og derfor opstår der ofte en afstand mellem afdøde og pårørende. Den døde skal hverken ses eller røres. Det er i stedet professionelle, der tager sig af håndteringen af den afdøde. Men selvom mange har behov for denne afstand, ser man ofte også en intimitet i forholdet til den døde krop og en vilje til at gøre døden personlig. Det kommer blandt andet til syne ved begravelsen, som skal karakteriseres ved den dødes liv. Det er altså et kompliceret billede af vores forhold til den døde krop, der kommer til udtryk i dag.

Man kan stille spørgsmålet om, i hvilket omfang det moderne, vestlige syn på døden har påvirket den arkæologiske forskning og derved også måden, den skal fremstilles på museerne. Som arkæologer har vi en tendens til at gå fra det rene skelet i jorden til at rekonstruere de levendes samfund i forhistorien på museerne. I de fleste tilfælde bliver de faser, der ligger før, negligeret, det vil sige, fra den døde blev begravet, og til udgravningen finder sted. Helt fundamentalt kan det have at gøre med det faktum, at vi i

3 Nilsson Stutz: *Embodied*, 107.

4 Nilsson Stutz: *Embodied*, 182.

5 Ibid, 6.

6 Davidsson Bremborg: 'Behövd, farlig och personlig', 93.

dag ignorerer det kropslige og biologiske aspekt ved døden, da det er en del af vores kultur at gemme dette aspekt væk. I stedet taler vi om de humane rester i teoretiske termer, og de bliver til tegn og symboler.

Arkæologiske undersøgelser viser, at man i jægerstenalderen havde et meget tæt og betydningsfuldt forhold til de døde. Dette fremgår især af den nænsomme måde, man har håndteret de døde på, da de skulle lægges i graven. Men samtidig viser undersøgelserne også en omgang med de døde, som ligger langt fra det moderne menneskes forestillinger. Der findes mange eksempler på, at man dengang boede, hvor man også begravede de døde - man havde altså boplads og gravplads samme sted. Derudover findes der flere eksempler på genåbnede grave, hvor man har fjernet dele af den døde eller placeret endnu et lig ned til den allerede gravlagte. Noget tyder også på, at man i flere tilfælde har ladet den døde henlægge, før selve gravlæggelsen har fundet sted.⁷ Disse iagttagelser af den ældre stenalders forhold til de døde er vigtige at tage i betragtning, da de giver os stor viden om det forhistoriske menneskes forestillinger om både livet og døden, og de bør derfor også indgå i de overvejelser, museerne skal gøre, når de skal formidle og udstille grave.

Det museologiske perspektiv – mødet mellem graven og dens betragter

Det helt særlige ved udstillingen er, at den adskiller sig fra andre formidlingsformer, da de faglige pointer her vises gennem genstande. Og det arkæologien og udstillingen har til fælles er netop genstanden. Det primære kildemateriale i arkæologien er de fysiske levn fra fortiden og derved den materielle kultur. I dette tilfælde er graven, som genstand, en særlig størrelse, da den relaterer sig til noget svært definerbart, nemlig døden. Døden er ikke nem at definere, da den ofte involverer spirituelle enheder, som i troen fortsætter med at eksistere. Men alligevel er døden i sin natur materiel, da det universelle aspekt, som karakteriserer døden, er den døde krop. Det er fraværet af livet, der gør den døde krop fysisk og materiel. Denne materialitet af døden gør, at de efterlevende har behov for at begrave den døde for at løse problemet med den rådende krop. I en udstilling er det derfor vigtigt at huske på, at det ikke kun drejer sig om en objektiv beskrivelse af gravens form og funktion, men man skal også forstå, hvordan de forhistoriske grave og døden er indlejret i sociale livsverdener, da de er dele af menneskelige handlinger.⁸

Museet kan ses som et opbevaringssted for objekter, hvor de bliver udvalgt, kategoriseret og præserveret, og dermed bliver de også et lager for viden. Ifølge professor Mark O'Neill kan man gå så vidt som at sige, at museers formål er at tæmme de forhistoriske genstande og fjerne deres kraft. Man gør dem stumme og mindsker deres iboende kvaliteter.⁹ Men man kan sætte spørgsmålstegn ved, om museer kun skal eksistere for at præservere, dokumentere og udstille objekter. Museer ville med fordel også kunne fungere som et rum, hvor de besøgende, udover at kunne samle information og viden om en forhistorisk grav, ville kunne opleve et kropsligt engagement med graven og døden og derfra forme en håndgribelig fysisk forbindelse med de mennesker, der håndterede og begravede den døde i fortiden.

I en udstilling sker der en interaktion mellem graven og den besøgende. Derigennem bliver graven betydningsbærende, hvor den besøgende tillægger den værdier, men den bliver ligeledes også betydningsskabende. Alternativet ville være, at de forhistoriske grave blev deponeret eller gemt væk og derfor stå uden for udstillings- og formidlingskontekst og dermed miste betydning. Det er kun i

7 Brinch Petersen: 'Mesolitiske grave og skeletter', 50.

8 Fahlander & Oestigaard: 'The materiality of death', 5. Bille & Sørensen: Materialitet, 14.

9 O'Neill: 'Essentialism', 101.

interaktionen mellem den fysiske grav og den bevidste person, at graven og døden bliver rigtigt manifesteret for betragteren. Dens materialitet eksisterer ikke, hvis den er i isolation, men eksisterer derimod i forholdet mellem gravens kvaliteter og den kropslige måde, vi oplever graven og døden på.¹⁰

Den forhistoriske grav, og genstande i al almindelighed, kan tilskrives en dobbelt eksistens – med en fysisk side, som er deres konkrete materielle eksistens og en metafysisk side, som er det de henviser til, altså det de engang var. Denne metafysiske eksistensform gør graven til et medium, der gør det muligt at komme i kontakt med noget, der ligger hinsides det traditionelle sanseapparat.¹¹ Og mange mennesker vil måske mene, at de i mødet mellem dem og det forhistoriske objekt kan mærke tidens aura, der sætter følelser i gang, som får os til at føle, at vi overskrider nutiden. Men hvordan vi oplever en forhistorisk grav har også at gøre med, hvordan vi er påvirket uden for museet i en verden omgivet af materielle ting, som former vores perspektiver og sensoriske reaktioner. Ifølge Falk og Dierking er hver museumsbesøgendes personlige kontekst unik, og man er hver især styret af en række forskellige faktorer udefra, som bestemmer, hvordan den enkelte besøgende vil opleve museet, udstillingen og genstandene.¹²

Udstilling af jægerstenalderens grave

Den metodiske tilgang til studiet bestod af flere dokumentations- og observationsgreb. Det vil sige, at udstillingen blev dokumenteret og beskrevet ved hjælp af en række udvalgte kriterier. Disse kriterier havde bl.a. at gøre med udstillingens opbygning, arkitektur, formål og design. Fokus lå på gravene og de formidlingsrammer, de indgår i. Derfor skulle kriterierne hjælpe med at give et indtryk af og forståelse for de formidlingsmæssige valg, museet har gjort sig i forhold til gravene. Studiet blev gjort på baggrund af mine egne personlige erfaringer og min læsning af de museale principper.

Udstillingen om Vedbækfundene

Vedbækfundene er en udstilling af en række fundrige og velbevarede grave fra jægerstenalderen, der har spillet en afgørende rolle i forhold til forståelsen af stenalderens jagtsamfund i Nordeuropa. I dag hører museet under Rudersdal Museer, som består af tre afdelinger, hvor udstillingen *Vedbækfundene* dækker den lokale arkæologiske historie fra stenalder til jernalder. Udstillingen åbnede tilbage i 1984 i en sidebygning til Gl. Holtegaard, og museet blev det første arkæologiske specialmuseum af sin art i Danmark.¹³ Udstillingen blev til på baggrund af de fund, man gjorde i Maglemosen ved Vedbæk tilbage i 1975, da man skulle grave ud til en ny skole på det sted, hvor stenalderbopladsen Bøgebakken lå. Under udgravningerne stødte man på en gravplads, hvor man fandt 17 grave, som indeholdt spor efter 22 døde mennesker og velbevarede skeletter, som i tiden omkring år 5000 f. Kr. var blevet begravet på stedet. Hidtil havde man i Danmark kun stødt på få grave fra denne periode, og derfor blev de arkæologiske fund fra Vedbæk hurtigt en sensation. Herefter opstod der en idé om at skabe et lokalt museum med gravene som hovedattraktion. Nationalmuseet støttede ideen og udlånte en væsentlig del af fundene til den nye udstilling. Udstillingen bygger først og fremmest på arbejdsresultaterne fra Vedbækprojektet, hvor et tværfagligt forskningshold i 1970'erne og -80'erne samarbejdede om at tegne et alsidigt billede af levevilkår, kultur og samfund i Vedbækområdet for 7000 år siden. Formålet med udstillingen var, og er

10 Dudley: 'Museum Materialities', 5.

11 Mordhorst: 'Kildernes magi', 111.

12 Falk & Dierking: The Museum Experience, 27.

13 Jønsson: Stenalderjægerne i Vedbæk, 6.

stadig i dag, at give de besøgende en oplevelse af og indsigt i levevilkårene, som de var i den sidste del af jægerstenalderen og at formidle en forståelse for jægerfolkets dagligdag.

Museet indeholder en permanent udstilling, hvor tre af gravene fra Vedbæk-Bøgebakken er udstillet. Når man går igennem udstillingen, skal man forestille sig, at man følger en sti gennem en "urskov". Rummet består af en svagt oplyst lang gang, som herefter fører ud i et mere åbent og lyst rum, hvor man finder "Vedbækfjorden" med en boplads og gravene. I forløbet støder man på snoede vægge, små afkroge og hjørner, og gulvet i urskoven er ujævnt for at illudere en skovbund (fig.1).

Fig. 1: Urskoven (Sabine Thrane)

Designet i udstillingen udgøres af et kontekstskabende princip, som samtidig er dramatiserende og appellerer til museumsgæstens følelser. I rummet omgives man af flere iscenesættende elementer og udstillingseffekter, der stimulerer mange af vores sanser. Den svage belysning, forskellige lyde, det ujævne gulv, grønne vægge og træstammer og grene, som er placeret rundt omkring i rummet, er alt sammen med til at skabe ideen om, at man befinder sig i et urskovsmiljø. Udstillingen indeholder også forskellige dioramaer, som viser opstillinger af udstoppede dyr i en gengivelse af naturlige omgivelser. Her findes montere, som går i ét med væggene, og de viser genstande som flint- og jagtredskaber, som blev fundet under udgravningerne. Forskellige kopier af de arkæologiske genstande er placeret rundt omkring i udstillingen, så de besøgende har mulighed for at få deres følesans i spil. Stien, som løber gennem urskoven, ender ude i den mere åbne og lyse afdeling, som skal illudere området omkring Vedbækfjorden, hvor jægerfolket havde deres boplads og gravplads. Derfor har man centralt i dette rum placeret et plateau,

hvorpå man har anbragt forskellige kopier af genstande og redskaber for at skabe en rekonstruktion af en boplads. Udstillingens design domineres altså af dramatiske og iscenesættende elementer og effekter, som udgør den fortolkningsramme, den besøgende skal tænke gravene i.

De tre grave har man placeret og udstillet på en rekonstrueret gravplads, som man finder i forbindelse med bopladsen. Dette skal illustrere, at man på denne tid begravede de døde samme sted, hvor man havde beboelsesområdet. De tre grave er placeret således, at de ligger i en fordybning bag den rekonstruerede

Fig. 2: Gravene og bopladsen (Sabine Thrane)

boplads med store glaspartier, så man kan se ind til gravene, der ligger under jorden. Gravene er ikke taget op i præparat, men knoglerne er i stedet samlet på stedet, så de ligger frit på den rekonstruerede jord (fig. 2).

Al information om gravene findes på væggen bag gravene. Man kan derfor ikke læse om og se på gravene samtidig. At placere teksten bag ved gravene skyldes formentlig ideen om, at gravene alene skal være i fokus, og de skal kunne betragtes uden at blive forstyrret af andre elementer. Derved får den besøgende også mulighed for, at deres egne tolkninger om gravene kan få frit spil.

Informationen om gravene er forholdsvis sparsom. Især findes oplysningerne om skeletterne kun i et meget beskedent omfang, da man kun kan læse om individernes køn, alder og dødsårsag. Til gengæld er der et større fokus på at formidle om de gravgaver, de døde har fået med sig. Til at formidle disse benyttes mediet

rekonstruktion især. Man har valgt at rekonstruere alle de genstande, der er fundet fysiske spor efter i gravene. Hertil hører korte tekster med information om genstandene. Udstillingen holder sig altså primært til at formidle korte fakta om gravene og individerne heri, og derfor går en masse viden også tabt for den besøgende, da en stor mængde kendte fakta om gravene udelades i formidlingen. Man kan undre sig over, at man har valgt en sparsom information om jægerstenalderens grave, når det er gravene, der er museets hovedattraktion og dem, hele udstillingen er bygget op omkring. Dette går dog ikke ud over det formidlingsfokus, der stadig er på gravene i udstillingen. Her er tale om den centrale placering, gravene har fået, og samtidig har man haft fokus på at formidle den kontekst, gravene kommer fra. Man har i udstillingen forsøgt at genskabe den natur og det miljø, som Vedbækjægerne levede i, og der har også været fokus på at give de besøgende en idé om, at den tætte afstand mellem de levende og de døde spillede en væsentlig rolle på denne tid ved at placere gravene lige bag ved den rekonstruerede boplads.

Jægerstenalderens grave i andre udstillinger

De to udstillinger *Danmarks Oldtid* (Nationalmuseet), som udstiller en dobbeltgrav fra Vedbæk og *Gaver fra fortiden* (Køge Museum), som udstiller en massegrav fra Strøby Egede, har mange fællestræk. Begge udstillinger er bygget op i et fastlagt, kronologisk forløb, der hver indeholder en afdeling, hvor grave fra jægerstenalderen formidles. De to udstillinger er fra henholdsvis 2008 og 2015 og er derfor nyere end *Vedbækfundene*. Det kommer i særdeleshed til udtryk i den mere moderne museologiske udstillingspraksis, man her har benyttet sig af, hvor bl.a. den digitale og arkitektoniske formidling dominerer.

Udstillingsdesignet er begge steder i høj grad diskret. Der er her lagt vægt på et simpelt design med en enkel og ukompliceret udformning. I *Danmarks Oldtid* består designet af et gennemgående æstetisk udtryk med smagfuldt designet interiør. Monterne fungerer ikke som en aktiv del af fortællingen, men i stedet som praktiske og nødvendige glaskasser, hvorigennem man kan betragte de autentiske genstande (fig. 3).

Fig. 3: Montreskabe og dobbeltgraven fra Vedbæk (Sabine Thrane)

Det enkle design findes ligeledes i udstillingen *Gaver fra fortiden*. Det hvide og lyse rum, som indrammer Strøby Egede-graven, har en spartansk indretning, som kun indeholder en montre og nogle bænke. Dette skaber et meget nøgent og minimalistisk design (fig. 4). Udstillingen gør op med de støvede og overfyldte montere og benytter sig i stedet af et mere diskret design, der skal undgå at overdøve genstandene og graven. Når rummene fremstår så enkle i designet, er det også fordi, at al information, baggrund og perspektiv findes på lånte, håndholdte tablets, som de besøgende er nødsaget til at medbringe, da de fungerer som ens guide gennem hele udstillingen. Herpå kan man bruge en del tid på at læse, se film og høre historier om bl.a. massegraven. Udstillingen er bygget op ud fra et moderne museumsideal, hvor der ikke er plads til kedelige museumsoplevelser, uendelige plancher med årstal og fakta, masser af ens genstande osv.

I *Danmarks Oldtid* har man til gengæld valgt at skære drastisk i mængden af information. Nationalmuseet havde en klar målsætning fra begyndelsen om, at den nye udstilling om *Danmarks Oldtid* skulle kortes væsentligt ned i forhold til omfanget af tekst i den gamle udstilling, som krævede 18 timer at læse sig igennem. I den nye udstilling er teksterne kortet så meget ned, at de i stedet kan læses på omkring halvdelen time. En konsekvens af denne målsætning er derfor også, at informationen om dobbeltgraven fra Vedbæk er meget sparsom, og der mangler flere vigtige oplysninger, såsom gravens datering.

Fig. 4: Rummet med graven fra Strøby Egede (Sabine Thrane)

Fig. 5: Forntider. Graven fra Bäckaskog i urskovsmiljø (Sabine Thrane)

Bevæger man sig over sundet og til Stockholm i Sverige, vil man i udstillingen *Forntider* (fra 2005) på Historiska Museet blive mødt af en udstillingspraksis, der på nogle områder ligner den på *Vedbækfundene*. I udstillingens første del kan man se to, i arkæologiske kredse, velkendte svenske grave fra jægerstenalderen. Gravene indgår i et udstillingsdesign, der kan karakteriseres som narrativt og kontekstskabende. Et stiliseret interiør er med til at skabe et konkret fysisk sted og miljø for den periode, gravene er fra. En urskov og et marint miljø udgør rammen for de to graves fortællinger. Det kommer til udtryk gennem en scenografi, som indeholder de arkæologiske fund, tekster og billeder kombineret med lys, lyd, farver m.m. (fig. 5 og 6).

I *Forntider* er det gravmaterialet, der er det bærende element i udstillingen, og det er ud fra dette, historierne fortælles. Samtidig arbejder udstillingen med et sprog, som kan beskrives som uformelt og tilgængeligt for den besøgende. Dette realiseres blandt andet gennem direkte tale, korte meninger og få fagudtryk. Teksterne indeholder åbne spørgsmål, som inviterer den besøgende til, sammen med udstillingen, at skabe mening omkring det, der vises og fortælles, dvs. tolkning af det arkæologiske materiale.

Fig. 6: Forntider. Graven fra Skateholm i et marint miljø (Sabine Thrane)

Komparativ analyse af de fire cases

Gennemgangen og dokumentationen af *Vedbækfundenes* udstillingspraksis viser en formidling af selve gravene, som er præget af en processuel arkæologi og det positivistiske videnskabsideal, men som samtidig indgår i et rekonstrueret og derfor fortolkende scenari. I den processuelle arkæologi insisterede man på, at arkæologien skulle producere en præcis og objektiv viden. Den amerikanske processualistiske arkæolog Lewis Binford udtrykker det sådan, at nøjagtigheden af vores viden om fortiden kan blive målt.¹⁴ I den logiske positivisme var det gennem data, som kunne observeres og måles, at man kunne opnå en sådan præcis arkæologisk viden. Informationen om gravene afspejler netop dette videnskabssyn. Fakta om gravene fortæller primært om køn, alder, dødsårsag og gravgods. Der er altså fokus på at formidle data, der kan observeres og måles, og det fortolkende aspekt i forhold til gravene bliver stort set udeladt. Noget andet, der prægede den processuelle arkæologi, var økosystem-funktionalismen. Man mente, at de fortidige samfund havde en form for indbygget "fornuft", som tilstræbte at opnå ligevægt med naturomgivelserne. Det redskab, som menneskene tog i brug i den økologiske tilpasning, var kultur, som af Binford blev defineret som "*the extrasomatic means of adaptation for the human organism*".¹⁵ Der skulle altså være balance mellem kultur og natur. Dette funktionalistiske syn på kultur kommer også til udtryk i

14 Binford: 'Archaeological Perspectives', 17.

15 Binford: 'Archaeology as Anthropology', 218.

udstillingen gennem de miljørekonstruktioner, man har opbygget i udstillingen omkring gravene, som skal illudere den natur og de omgivelser, der prægede Vedbækområdet på den tid, gravene er fra. Formidlingen af gravene fra Vedbæk er således et produkt af sin tid i en arkæologisk forstand, da formidlingen baserer sig på arkæologiske principper.

I stærk kontrast til *Vedbækfundene* står flere af de nyere udstillinger, som mere retter sig mod moderne museologiske idealer. Der er altså sket et tydeligt skifte i, hvordan museerne vælger at lave arkæologiske udstillinger og dermed også, hvordan jægerstenalderens grave bliver formidlet. I *Danmarks Oldtid* på Nationalmuseet og *Gaver fra fortiden* på Køge Museum foranlediger designet den besøgende til at betragte genstandene og graven som smukke ting, hvor et lækkert design udgør udstillings- og fortolkningsrammerne. Vor egen tid bliver på mange måder tydeligt synlig i de æstetiske valg, hvor de ny-funktionalistiske montere af glas, stål og træ roligt indrammer genstandene fra fortiden og derved også dobbeltgraven fra Vedbæk og massegraven fra Strøby Egede. Gravene bliver på mange måder i udstillingerne sat i en form for bås, da gravene og de døde gennem designet kommer til at fremstå som smukke, men statiske arkæologiske genstande, der blot ligger til skue i flotte montere. Hvad angår *Gaver fra fortiden* er en konsekvens af det ekstremt enkle design også, at graven kommer til at mangle forankring i rummet. Det nøgne design kommer til at bevirke, at graven og de døde blot fremstår som en blandt flere af udstillingens museumsgenstande – et statisk objekt anbragt i en stor kasse, sat ud af alle former for sammenhæng og kontekst. Siden museet åbnede, har udstillingen mødt stærk kritik for sit formidlingsvalg. Kritikken lyder bl.a. på, at opmærksomheden i højere grad rettes mod tabletten frem for udstillingens genstande. Tabletten indeholder flere forskellige filer, der omhandler massegraven fra Strøby Egede, og det kræver tid at få et substantielt udbytte ud af filerne. I sidste ende kan det blive lige så trættende at gå igennem filerne som at læse tekst på plancher. Forskellen kan i dette tilfælde være, at man med en tablet i hånden ikke oplever rummet og genstandenes materialitet med samme umiddelbarhed og nærvær som i en konventionel udstilling. Derved kan fokus på de autentiske arkæologiske fund nemt mistes.

Der findes en del fællestræk i designvalget i udstillingen *Forntider* i Stockholm og *Vedbækfundene*. Begge udstillinger har fokus på et kontekstskabende design med illuderede miljøer. Men i modsætning til *Vedbækfundene* er der i *Forntider* lagt vægt på, at de besøgende skal kunne få en langt større viden om gravene. Her er der en klar forestilling om, hvad dette gravmateriale skal kunne berette om, nemlig køn, alder, kroppens fysik, spor efter vold og sygdom. Gravsammenhængen kan fortælle om social status, familiesituationer, og hvordan dragterne har set ud. Gravgaverne kan fortælle om symbolik og tanker omkring døden, men også om, hvordan man levede sit liv. Udstillingens informationer skal altså give den besøgende en klar idé om nogle af de mest karakteristiske oplysninger, man kan hive ud af et gravmateriale.

De fire udstillinger adskiller sig i høj grad fra hinanden i form og design, og dette medvirker samtidig, at formidlingen af gravene er præget af en stor forskellighed. De formidlingsstrategier, som museerne har valgt at benytte sig af i udstillingerne, danner ramme for den fortolkning, de har valgt, at gravene skal læses i. Gravene er en del af et større samspil mellem design og rum. F.eks. påvirker de valgte designstrategier i udstillingerne gravene, hvad enten designet fremstår diskret som i *Danmarks Oldtid* og *Gaver fra fortiden*, eller om det indtager en fortællerrolle som i *Forntider* og *Vedbækfundene*. Designet kan ligeledes have den virkning, at det fjerner fokus fra gravene. I *Vedbækfundene* bliver de besøgendes oplevelse og forståelse af gravene i høj grad styret af det iscenesatte design. Dette kan resultere i, at selve gravene bliver sekundære i forhold til fortællingen, og at de kan komme til at fremstå som rekvisitter i

udstillingen. I *Danmarks Oldtid* og *Gaver fra fortiden* skaber designet mere plads til den besøgendes møde med de autentiske grave. Men flere faktorer besværliggør alligevel det at have fokus på gravene i de to udstillinger. I *Danmarks Oldtid* er det genstandenes og dermed også gravens skønhedsværdi, der bliver omdrejningspunktet, da de bliver påvirket af udstillingens æstetiske design. I *Gaver fra fortiden* kan graven miste fokus, til trods for udstillingens enkle design, da den besøgendes fokus er fastholdt i den håndholdte tablet. Samtidig påvirkes gravene også af den historie, udstillingen overordnet set skal fortælle, samt eventuelle temaer, gravene indgår i. Yderligere spiller det en væsentlig rolle i forhold til tolkningen, hvor og hvorledes gravene er sat op – her hentydes der til gravenes montere, og om disse interagerer med gravens fortælling og forståelse, eller om de blot fungerer som praktiske og nødvendige glaskasser.

Ligeledes er der stor forskel på omfanget af oplysninger om gravene og det indholdsmæssige aspekt i de fire udstillinger. I *Danmarks Oldtid* er teksten og dermed også indholdet reduceret ind til et minimum, og vigtige oplysninger, såsom gravens alder, er helt udeladt. Til gengæld oplever man det modsatte i udstillingen *Gaver fra fortiden*, hvor man overvældes af forskellige medier, der alle sammen er tilknyttet graven og dens kontekst, og det kræver tid, hvis man vil nå igennem alle filerne på tabletten. Gravene påvirkes altså i høj grad af de virkemidler, museerne vælger at benytte sig af formidlingsmæssigt. Udstillingernes forskelligartethed er tydelig, men samtidig synes der også at være en klar lighed i den måde, museerne fremstiller gravene på. Der mangler en helt fundamental fortælling om graven som fænomen og de følelsesmæssige aspekter, der vedrører menneskets forhold til mennesket selv og døden. Man kan derfor diskutere, hvad disse formidlingsvalg grundlæggende betyder for gravenes rolle på museerne. For er de grave eller genstande?

Grav eller genstand?

Omdrejningspunktet for beskrivelsen og analysen af de fire udstillinger var at skabe overblik over og blotlægge formidlingsstrukturer og strategier og belyse ligheder og forskelle i udstillingernes brug af gravmateriel. I dette afsnit vil denne brug blive diskuteret, og ligeledes reflekteres der over, hvordan de forskellige formidlingsvalg påvirker gravenes rolle og betydning i forhold til gravenes oprindelige betydning og den, de får i en museal kontekst. Som indledning til diskussionen gennemgås et kropsligt aspekt ved døden, som hænger uløseligt sammen med graven og døden som fænomen. Afsnittets indhold skal påpege en problematik omkring det at udstille grave på museerne, idet dette aspekt bliver udeladt i museernes formidlingsbrug, og derfor indeholder gravene et uforløst formidlingspotentiale.

Det dynamiske kadaver – transformationen fra levende til død

Den svenske arkæolog Liv Nilsson Stutz har arbejdet meget med jægerstenalderens grave, og i sit arbejde har hun benyttet sig af termen *kadaver* om den døde krop. Hun mener, der har været en tendens til næsten udelukkende at fastholde fokus på kroppen efter en symbolsk og referentiel orientering. Man har glemt at fokusere på kroppen både som en kulturel konstruktion og en biologisk realitet. Hendes fokus ligger på anerkendelsen af, at den døde krop er et biologisk produkt, der uundgåeligt undergår en nedbrydnings- og forrådnelsesproces. Under denne proces er den døde krop ikke længere et legeme men heller ikke rigtig et lig. Derfor bruger Nilsson Stutz termen *kadaver*, fordi den tillader os at visualisere og forstå de processer, den døde krop går igennem som en naturlig konsekvens af døden. Den døde krop er derfor ikke statisk men dynamisk. Den undergår nogle tafonomiske processer, hvor der samtidig sker en transformation af den døde krop, som legemliggjorte den levende og sociale person. Processen varer helt til det øjeblik, hvor arkæologerne udgraver de humane rester. Disse dynamiske processer er ifølge Nilsson

Stutz vigtige for arkæologer at tage med i deres overvejelser. Ved at kombinere en arkæologisk teori, som er hentet fra handlingsteori og ritualstudier, med en tafonomisk baseret metode, *anthropologie de terrain*, som bygger på feltarkæologiske og naturvidenskabelige grundlag, kan man udskille de naturlige tafonomiske processer fra de hændelser, som har været knyttet til, hvordan kroppen er blevet håndteret efter døden og ved gravlægningen. Resultaterne kan fortælle om attituder til døden, og hvordan folk i forhistorien håndterede den døde krop. Man kan altså studere de materielle spor efter for eksempel begravelseshandlinger, men ikke handlingerne i sig selv. Men sporerne efter disse handlinger er alligevel en rig kilde til viden og hjælper os til at rekonstruere og visualisere de oprindelige handlinger og give dem en kontekst.

Døden kan defineres som en livskrise, som skal håndteres af de efterlevende gennem rituelle handlinger. Andre fundamentale livskrises inkluderer fødsel, puberteten og ægteskab. Individet undergår en transformation, som symboliserer rejsen fra en social identitet til den næste, og disse ændringer kan accepteres gennem overgangsritualer. Begravelsesritualer har en lindrende og katarsisk funktion i en situation, hvor man skal acceptere, at et socialt individ forsvinder, og at der i stedet fremkommer et kadaver. Den døde krop kan stadig genkendes ved de fysiske træk, men har ikke længere nogen habitus. Der opstår altså et ontologisk problem, da kadaveret både er og ikke er den døde person. I denne fase får kadaveret en liminal karakter, det vil sige, det befinder sig i en mellemfase, hvor kadaveret hverken er levende eller dødt, hverken subjekt eller objekt, men noget midt i mellem. Ifølge den engelske antropolog Victor Turner kan den liminale kategori defineres ud fra dets dobbelte karakter af ikke længere at være klassificeret og endnu ikke klassificeret.¹⁶ Det er også i denne fase, at forrådnelsesprocessen sætter ind, som gradvist transformerer kadaveret og får det til at ligne personen mindre og mindre. Kadaveret skal frigøres fra denne fase for at kunne redefineres som et objekt, og dette skal ske gennem en ritualiserings- og begravelsesproces, hvor det uforudsigelige kontrolleres, og døden tæmmes. Døden og håndteringen af denne er altså en transformativ proces. Den døde krop er en biologisk enhed, som er i en uundgåelig fremadgående nedbrydningstilstand, der involverer gasser og væsker, og som en konsekvens af dette gennemgår kadaveret en omfattende ødelæggelse og opløsning. Derfor er døden ikke neutral og statisk, men dynamisk.

Men synet på graven og døden som et afsluttet fænomen vedbliver at være en tilbagevendende opfattelse. Dette gør sig også gældende på museerne. Her bliver gravene sat ind i en kontekst, hvor de formidles som værende et dødt objekt – og oftest er det kun slutresultatet på en længerevarende proces, der bliver betragtet. Men nye overvejelser omkring de dynamiske forhold, som gravene og døden er en del af, kunne med fordel indgå i museernes udstillingspraksis. Her er tale om den transformation, som graven og dens indhold undergår i tiden fra en person dør, bliver begravet og fremefter. Denne dynamiske proces er et vigtigt aspekt, da det er denne, der i sidste ende bliver til det resultat, som arkæologerne udgraver.

En grav kan tillægges mange betydninger

De udstillede grave er blevet taget ud af deres oprindelige sammenhæng. De er blevet udgravet og restaureret og er derfor på mange måder ikke sig selv mere. De er blevet til et slags ikonisk symbol på sig selv og blevet tillagt en ny betydning. Denne betydningsdannelse har del i to samfund. Det ene er det oprindelige samfund, der gav gravene deres første betydning, og det andet er det museale samfund, hvor

16 Turner: 'Betwixt and Between', 236.

museet har givet gravene en anden betydning, der ikke nødvendigvis er den samme som den oprindelige. De forskellige betydninger har ikke kun noget at gøre med, at samfundet har ændret sig, men det er også en konsekvens af, at gravene er blevet taget ud af deres originale og aktive sammenhæng for i stedet at blive en del af en ny og passiv sammenhæng. Den oprindelige betydning er vanskelig at oversætte, da der opstår en vekselvirkning mellem graven og personen, der betragter den.¹⁷ Gravene har i og for sig ikke betydning i sig selv. De bliver tilført en betydning gennem den kontekst, de dukker op i. Og først og fremmest opstår betydningerne gennem menneskenes kognitive forestillingsverden. Gravens betydninger er et resultat af de sociale og kulturelle inskriptioner, vi har påført dem.¹⁸

Et tydeligt eksempel, hvor man kan se nye og forskellige betydninger blive tillagt grave, når de kommer på museum og bliver udstillet, er ved graven fra Bäckaskog fra den svenske udstilling *Forntider* (fig. 5). Skelettet har siden udgravningen undergået betydelige ændringer i forhold til skelettets og gravgavernes position. Skelettets arme er først blevet placeret i en høj position ved brystet, så hænderne var tæt ved skuldrene, og senere hen er armene blevet sænket til en position omkring skødet. En benspids, der fandtes i graven, er ligeledes blevet flyttet rundt, og de forskellige positioner har både givet indtrykket af, at benspiden har fungeret som pilespids og spydspids. Den største ændring skete i 1996, da skelettet blev rekonstrueret på ny på grund af et nyt syn på, hvordan graven skulle tolkes.¹⁹ Dette rejser et etisk spørgsmål: for hvor uhammet skal arkæologer have lov til at være i deres tolkninger uden at præsentere tankerne, der har ført dem frem til den specifikke rekonstruktion? Som graven står nu helt statisk, giver den folk et indtryk af noget uforfalsket. Vi har lagt vores moderne værdier og tro over i tolkningen af den gravlagte. Det tydeliggør også, at museerne har muligheden for at påvirke gravenes betydning i den retning, de finder passende i forhold til deres udstillingspraksis.

Gravenes rolle på museet – museets valg

Museerne kan vælge at udstille grave på flere forskellige måder. Forskellene ses især i de udstillingsrammer, gravene er en del af, såsom udstillingsdesignet og valg af informationsindhold- og omfang. Men et fælles træk, der kan udledes af analysen, vedrører den rolle, gravene skal spille i udstillingerne. Gravene bliver i høj grad præsenteret som et genstandsmateriale, der er med til at give et større helhedsbillede af tiden dengang, og som kan fortælle historien om tilværelsen i et jæger-samler samfund.²⁰ Et tydeligt eksempel er det valg, man har taget i udstillingen *Vedbækfundene*, hvor gravene indgår i en større fortælling om livet i Vedbæk for 7000 år siden, og at selve gravene og deres historie mister fokus, selvom museet blev skabt på baggrund af de unikke gravfund.

I alle fire udstillinger er der et særligt fokus på de bevarede knogler i gravene, da disse og eventuelle gravgenstande af f.eks. flint eller ben er det eneste, der er tilbage fra gravlæggelsen. Men i stedet for at formidle og huske folk på, at disse knogler en gang har været en del af et levende og socialt individ, så gør museerne knoglerne til et genstandsmateriale på lige fod med andre ting som keramikkar og flintøkser. Knoglerne opfattes blot som et materiale, der kan måles og vejes og derved fortælle om det levede liv, såsom hvor gammel og høj man blev, tegn på sygdom, vold osv. Min opfattelse er derfor, at mange museer stadig er stærkt påvirkede af det processualistiske videnskabsideal, hvor den objektive viden vægter højt.

17 Holmstrøm: 'Kan ting tale?', 95.

18 Olsen: 'Momenter til et forsvar av tingene', 29.

19 Hanlon & Nilsson: 'The ever-changing Barum grave', 227.

20 Thrane: Grav eller genstand?

Det humane og sociale aspekt ved graven og den døde bliver i høj grad glemt, når man ser gravene udstillet i monterne. Gennem de teknikker, museerne bruger, bliver gravene og de humane rester objektiviseret og behandlet som et præparat på den måde, at de bliver katalogiseret, dokumenteret og placeret i en glaskiste som en del af et kulturhistorisk narrativ. Selve graven og døden som fænomen bliver mere eller mindre ignoreret i udstillingssammenhæng, og derfor rummer gravene i særdeleshed et uforløst formidlingspotentiale.

Hvis der er noget, der kan vække følelser i os, er det døden. Fordybelsen i vores egen dødelighed kan opleves i museernes udstillinger som et af de eneste steder, hvor afdøde personer kan ses og forekommer nærværende. Museer er altså et vigtigt middel til personlig interaktion med døden, hvor den kan opleves under kontrollerede forhold i udstillingerne. Dette er en vigtig detalje i forhold til det moderne vestlige samfunds opfattelse af døden, hvor det at se en død krop ikke er en almindelig oplevelse i mange moderne kulturer. Men ud fra gravfundene kan arkæologerne se, at forholdet til døden i den tidlige stenalder har været meget anderledes, og at man har haft en anden omgang med de døde, end vi har i dag. Desværre lader det til, at museerne er bange for at bruge følelser i den fortidstolkning, man viser i udstillingerne. Udstillingernes formsprog er ofte holdt kliniske og i neutrale farver, og teksterne søger i både form og indhold et videnskabeligt udtryk. Et eksempel herpå kan findes i formidlingen af en af jægerstenalderens mest ikoniske grave, nemlig "Kvinden og barnet på svanevingen" fra Vedbæk, som i dag er udstillet på museet *Vedbækfundene* (fig. 7). Denne grav giver tydeligt indtrykket af, at følelser og omsorg for de døde eksisterede hos de mennesker, der levede dengang. Alligevel er formidlingen af denne grav primært rettet mod genstandene, der er medlagt i graven, f.eks. hvor mange tandperler kvinden har fået med sig og fra hvilke dyr, de kommer (fig. 8). Tekstmæssigt får de døde og selve begravelsen af dem næsten ingen opmærksomhed. Der synes altså at være et forbehold på museerne for at fortælle om døden, og graven som fænomen forsvinder, da den skal repræsentere noget andet. Gravens oprindelige betydning bliver på mange måder ignoreret til fordel for en ny betydning, der tillægges graven, når den bliver udstillet på museum. Selvom den oprindelige betydning for os i dag kun kan frembringes ved gætterier og tolkninger, bør den alligevel tages i betragtning og medformidles. Museerne har evnen til at påvirke publikums forståelse af graven og kan få graven og døden til at fremstå, som de nu ønsker, at de besøgende skal møde dem. Vi kan se, at døden spillede en væsentlig rolle for de efterlevende i fortiden, men alligevel fremstår det som om, at det er det modernes samfunds holdning til døden, der bliver afspejlet i de udstillede grave, og at der ikke er fokus på de holdninger, det forhistoriske menneske havde til begravelsen og døden. Det er vores eget samfunds begrænsede forhold til døden, der bliver tydeliggjort, og døden bliver således formildet, så de besøgende kan opleve deres forhold til deres egen dødelighed på en måde, der ikke involverer private følelsesmæssige udtryk. Museerne skaber statiske tableauer til gravene, hvor selve begravelses- og dødsprocessen mistes og ignoreres ved at præsentere døden i graven som et stillbillede. Et

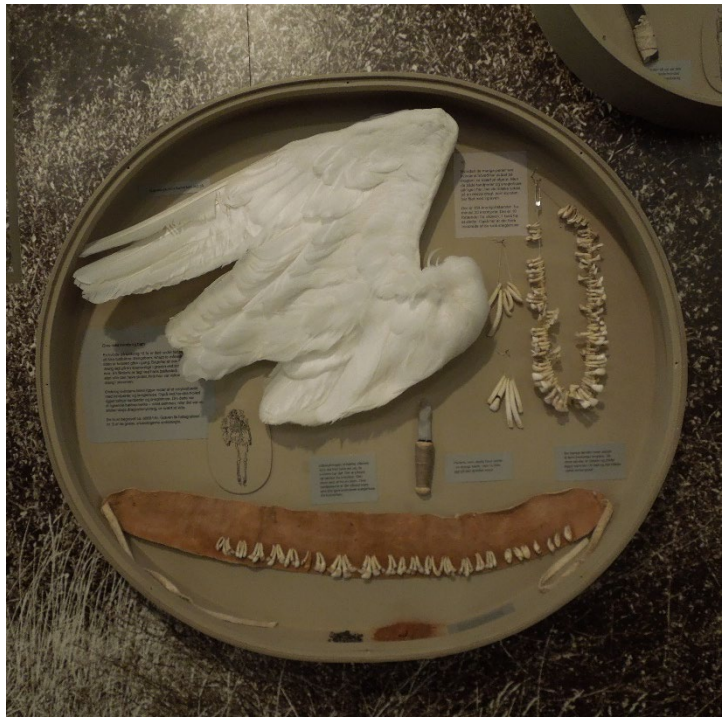

Fig. 7: "Kvinden og barnet på svanevingen" (Vedbækfundene, Rudersdal Museer) og **Fig. 8:** Formidling i form af tekst og rekonstruktioner af "Kvinden og barnet på svanevingen" (Sabine Thrane)

vigtigt aspekt ved graven og døden er den transformationsproces, der sker, fra en død krop bliver kold og stiv og går i forrådnelse, til det bløde væv går i opløsning, indtil kun knoglerne er tilbage. Processen kræver i mange kulturer før og nu en håndtering ved hjælp af særlige dødsritualer, så transformationen kan gennemføres. Og det er hele denne dynamiske proces, som museerne undlader at formidle. På museerne bliver gravene til objekter og en kilde til viden, hvor det uddannelsesmæssige og videnskabelige aspekt er i fokus.

Ifølge den norske arkæolog Bjørnar Olsen bliver vi på de arkæologiske museer ofte præsenteret for en fortid, som virker umiddelbart familiær for os, og han mener, at "genkendelsesromantikken" får frit løb. I udstillingen bliver stenaldermennesket tæmmet, og denne udgave virker umiddelbart forståelig for de besøgende. For hvis en del af de ydre forskelle bliver skrabet væk, står vi tilbage med en universel menneskelig natur. Olsen mener, at sådan en formidling fjerner historiciteten i fortiden og samtidig også den fremmedhed og polaritet, der er mellem fortiden og den tid, vi lever i i dag.²¹ Vi får meget at vide om de knoglerester og genstande, som gravene indeholder, men selve døden og graven som fænomen bliver stort set ignoreret på museerne.

Konklusion

Gravene repræsenterer en affektiv værdi, da de udtrykker emotionelle forestillinger om døden. Museerne negligerer i høj grad dette aspekt i deres formidlingsbrug, og historien om at skabe rum for døden i fortiden går derfor desværre tabt. Derved indeholder gravene et potentiale, som ikke kommer frem i museernes udstillinger. Vi kan se, at døden spillede en væsentlig rolle for de efterlevende i fortiden, og at der ofte var

²¹ Olsen: 'Det arkæologiske museum', 50.

klare traditioner for og holdninger til, hvordan de døde skulle håndteres og begraves. Men det er som om, de udstillede grave og formidlingen af dem i høj grad er blevet påvirket af det moderne vestlige samfunds holdning til døden, hvor døden på mange måder anses for at være tabubelagt; på museerne bliver gravene tingsliggjort, og selve døden ignoreret og glemt.

Fortiden og dens holdninger til døden er fremmed for os i dag, men måske burde museerne ikke fjerne denne fremmedhed i udstillingerne, men i stedet udnytte den og åbne op for en ny formidling af gravene, hvor selve døden og menneskets holdning til den vinder mere frem. Det kunne være relevant og interessant, hvis museerne i højere grad eksperimenterede med affektive virkemidler i formidlingen af grave. Moesgaard Museum i Århus har tidligere udført et eksperiment, hvor udgangspunktet for formidlingen var hypotesen om, at vi bedre kan relatere os til forhistoriens mennesker, når vi følelsesmæssigt berøres.²² For at appellere til publikums følelser kunne man derfor overveje at benytte virkemidler, som aktiverer følelserne. De forhistoriske grave kunne perspektiveres ud fra aktuelle begivenheder og temaer. Sådant en sammenstilling kunne gøre det lettere for publikum at sætte sig ind i det fortidige menneskes oplevelse af og følelser i forhold til døden og måske samtidig aktivere publikums egne følelser.²³ Graven og dermed døden bør fremstilles som et fænomen frem for en statisk museumsgenstand. Samtidig bør museerne minde om, at forhistorien er en fremmed kultur langt fra vor moderne forestillingsverden, og at forholdet til døden var en anden dengang, end den er i dag. Men fælles for kulturerne, i forhistorien og i dag, er, at døden ikke er statisk og hygiejnisk, men derimod dynamisk og makaber. Et nyt *Vedbækfundene* kunne eksempelvis med fordel spekulere i en sådan formidling, hvor følelsesmæssige aspekter inddrages samtidig med, at fremmedheden bibeholdes for derved at gøre jægerstenalderens grave og deres indhold, de døde, mere levende.

22 Brandt Djupdræt & Hatt: 'Følelser på museum', 55 f.

23 Paludan-Müller: 'Museums betydning', 8.

Litteratur

Bennicke, I.: 'Den nye museumstræthed – anmeldelse af Køge Museum', *Danske Museer* (3), 2015, 24-26.

Bille, M. & Sørensen, T. F.: *Materialitet: en indføring i kultur, identitet og teknologi*, Frederiksberg: Samfundslitteratur, 2012.

Binford, L. R.: 'Archaeology as Anthropology', *American Antiquity*, Vol. 28: 2, 1962, 217-225.

Binford, L. R.: 'Archaeological Perspectives'. I Binford, S. R. & Binford, L. R. (red.): *New Perspectives in Archeology*. Chicago: Aldine Publishing Company, 1968, 5-32.

Brandt Djupdræt, M. & Hatt, H.: 'Følelser på museum', *Nordisk Museologi* (1), 2009, 53-62.

Brinch Petersen, E.: 'Mesolitiske grave og skeletter', I Lass Jensen, O., Sørensen, Søren A. og Møller Hansen, K. (red.): *Danmarks jægerstenalder – status og perspektiver*. Hørsholm Egns Museum, 2001, 43-58.

Davidsson Bremborg, A.: 'Behövd, farlig och personlig. En sociologisk betraktelse av synen på den döda kroppen i 2000-talets Sverige' I Ekengren, F. & Nilsson Stutz, L. (red.): *I tillvarons gränsland. Perspektiv på kroppen mellan liv och död*. Acta Archaeologica Lundensia, Series altera in 8°, Nr. 60. Nordic TAG Lund 2005, 92-105.

Dudley, S. H.: 'Museum Materialities. Objects, sense and feeling' I Dudley, S. H. (red.): *Museum Materialities. Objects, engagements, interpretations*. London og New York: Routledge, 2010, 1-17.

Fahlander, F. & Oestigaard, T.: 'The materiality of death, bodies, burials, beliefs' I Fahlander, F. & Oestigaard, T. (red.): *The materiality of death, bodies, burials, beliefs*, Oxford: Archaeopress, 2008, 1-16.

Falk, J. H. & Dierking, L. D.: *The Museum Experience. Revisited*, London og New York: Routledge, 2016.

Hanlon, C. & Nilsson B.: 'The ever-changing Barum grave', *Fornvännen* (3) 2004, 225-230.

Holmstrøm, J.: 'Kan ting tale? Om museers formidling af fortiden ved hjælp af genstande', *Fortid og Nutid* 1998, 83-105.

Jønsson, B.: *Stenalderjægerne i Vedbæk*, Søllerød: Søllerød Museum, 1994.

Mordhorst, M.: 'Kildernes magi', *Fortid og Nutid*, (2) 2001, 110-133.

Nilsson Stutz, L.: *Embodied Rituals & Ritualized Bodies*, Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, NO 46. Lund: Almqvist & Wiksell, 2003.

Olsen, B.: 'Det arkeologiske museum momenter til en kritikk', *Nordisk Museologi* (1) 1993, 45-59.

Olsen, B.: *Fra ting til tekst. Teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*, Oslo: Universitetsforlaget, 1997 (2002)

Olsen, B.: 'Momenter til et forsvar av tingene', I: *Nordisk Museologi* (2), 2004, 25-36.

O'Neill, M.: 'Essentialism, adaptation and justice: towards a new epistemology of museums', *Museum Management and Curatorship* (21), 2006, 95-116.

Paludan-Müller, C.: 'Museums betydning – Den fraktale udfordring', *Nordisk Museologi* (1), 1995, 3-10.

Thrane, S.: *Grav eller genstand? En komparativ analyse af udstillingspraksis og formidlingsbrug af mesolitiske grave*. Upubliceret kandidatspeciale ved Københavns Universitet, Saxo Institut, Forhistorisk arkæologi 2016.

Turner, V.: 'Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage', I Lessa, W. A. & Vogt, E. Z. (red.): *Reader in Comparative Religion. An Anthropological Approach*. Fourth Edition. New York: Harper & Row, 1979, 234-243.

Zizek, S., *Ideologiens sublime objekt* Oslo: Spartacus Forlag AS, 2001.

Søsætning af Mette Skou fra skibsværftet i Helsingør 1963. Fotograf Arne Magnussen

Brandulykken i ventilgraven - Et mikrohistorisk studie af Helsingør Skibsværft

FORFATTER: Niels Hein, cand. mag i historie, Museumsinspektør ved Museerne Helsingør

EMNEORD: Arbejderhistorie, Helsingør, 1960'erne

Abstract:

A minor accident at Elsinore Shipyard in 1963 is the focus of this microhistorical study that seeks to create a method to better understand complex industrial institutions, like Elsinore Shipyard, and their connections to workers, the town and its inhabitants. The historical shipyard in Elsinore has been studied from different angles, focusing on certain aspects or individuals of the institution. This has resulted in literature detailing technological advances, social-political battles or the life and work of a shipyard director. But a broad understanding of how the shipyard functioned, with its large workforce, many structures and connection to the town of Elsinore, is absent. As the study shows, even small and seemingly isolated historical events can be used to examine the networks and structures surrounding that event, and show how individuals and institutions are connected.

En mindre brandulykke på Helsingør Skibsværft i 1963 er genstand for et studie, der illustrerer en metode til at bruge enkeltstående historiske begivenheder til at se nærmere på de netværk og strukturer, der bandt værft, arbejdere, by og beboere sammen.

Den 13. marts 1963 sker en voldsom brandulykke på Helsingør Skibsværft. To arbejdere, Knud Svendsen og Ejvind Andersen, bliver alvorligt forbrændte. Sidstnævnte kommer sig aldrig af skaderne og dør nogle uger senere på Øresund Hospital.

Ulykken var ikke en enestående hændelse på værftet, hvor store og små ulykker var en del af arbejdslivet. Ulykken satte sig heller ikke noget nævneværdigt aftryk i byens historie. Men alligevel kan begivenheden give anledning til at se nærmere på de strukturer, der bandt værft, by og beboere sammen. Gennem en mikrohistorisk undersøgelse af denne ulykke dannes et indblik i Helsingør Skibsværft, ikke som institution, der er afgrænset af dets fysiske vægge, men som et fænomen indeholdende flere netværk på tværs af de institutionelle rammer. På denne måde illustreres en ny og givende tilgang til at undersøge danske værfter og andre industrielle arbejdspladser.

Tidligere undersøgelser af danske skibsværfter har typisk valgt ét enkelt perspektiv og behandlet institutionen gennem denne optik i en længere historisk periode. Således bliver alle begivenheder, udviklinger og forhold omkring institutionen set med samme tematiske briller. Det betyder, at den samlede litteratur om værfterne er ganske alsidig, men at et sammenhængende overblik over værfterne, deres indflydelse og sammenhæng med by og borgere, umiddelbart er fraværende. Ved derimod at fokusere på én konkret begivenhed åbner man muligheden for at folde flere relevante kontekster og perspektiver ud på tværs af de traditionelle tilgange. Ulykken den 13. marts 1963 kan således både afdækkes i dens sociale, tekniske, økonomiske eller politiske kontekst. På den måde skabes en bred forståelse af Helsingør Skibsværft, godt nok i et specifikt historisk nedslag, som en institution indeholdende flere tværgående, historiske perspektiver.

Dette studie folder én af disse tematiske kontekster ud, nemlig den sikkerhedspolitiske, og undersøger, hvorvidt metoden kan bruges til at påvise både interne netværk på værftet og netværk på tværs af værft, by og arbejdere.

Forskningsfelt – Værftet som flydende fænomen

Den danske værftshistorie er et broget og facetteret forskningsfelt. Der er heller ingen etableret forskningstradition eller traditionel tilgang til studiet af det enkelte skibsværft.

Umiddelbart skulle man tro, at fortidens skibsværfter kan defineres som lokale virksomheder i en national industri, i en afgrænset historisk periode, med en fysisk lokalitet og et skiftende antal ansatte. Med denne definition kan Helsingør Skibsværft beskrives som en virksomhed i den danske skibsindustri, som byggede skibe i perioden fra 1882 til 1983 placeret ved Helsingør Havn, med omkring 3500 medarbejdere i sin storhedstid. Men fænomenet Helsingør Skibsværft er selvfølgelig langt mere kompliceret og dens grænser langt mere flydende end som så. Virksomheden havde forskellige navne gennem tiden, den byggede meget andet end skibe, dens aktiviteter var spredt ud over byen, og den beskæftigede mange flere personer ud over sine egne ansatte. Denne kompleksitet gælder selvfølgelig også for andre danske og udenlandske skibsværfter og industrielle arbejdspladser i øvrigt.

Værfternes kompleksitet kommer til udtryk i den historiske bearbejdning af dem og især ved de mange forskellige måder og forskellige former, hvori værftet er blevet beskrevet, både i værftets aktive år og i eftertiden. Historien om de danske værfter er blevet beskrevet i årbøger, antologier og hæfter og formidlet gennem udstillinger, foredrag og avisindlæg – af historikere, museumsfolk, tidligere værftsarbejdere og amatørhistorikere. Men især den tematiske og faglige tilgang er sigende. Nogle publikationer behandler et værft som et stykke industri- eller søfartshistorie, med fokus på især de økonomiske og teknologiske udviklinger, mens andre behandler værftets arbejder-, politiske- eller socialhistoriske rolle - typisk lokalt.¹ Derudover har hvert værft været centrum for en lokal erindringskultur i fortsat forhandling og bearbejdning, og værftet lever fortsat videre som en del af en lokal identitet.

At værfterne kan ses i disse mange forskellige historiske perspektiver kan forklares med værfternes kompleksitet som institution. Værfterne var på en gang en del af en national maritim industri og en betydningsfuld lokal arbejdsplads. Værfternes medarbejderstab spændte over mange forskellige fagligheder, og den havde, på grund af dens økonomiske volumen og store antal ansatte (over 3000 ansatte i Helsingør Skibsværfts storhedstid), haft en stor politisk, kulturel og social indflydelse nationalt, lokalt og personligt. Der er derfor mange udgangspunkter at vælge imellem i en historisk behandling af de danske værfter, og ikke mindst Helsingør Skibsværft.

Denne variation i perspektiver bliver på fineste vis materialiseret i antologien *Da værftsfløjten lød – Værftstiden i Helsingør 1882-1983* fra 2004. Her fremstår hvert bidrag som et særskilt blik på værftshistorien. Flere kapitler følger ét specifikt perspektiv gennem historien, med kapiteloverskrifter som "Værftet som arbejdsplads" eller "Værftet fagligt set", mens andre tager en biografisk vinkel på enkelte direktører, under overskrifter som "H.P. Christensens epoke" eller "Mads Christian Holm – mennesket og myten". Denne diversitet af tilgange og perspektiver er ikke enestående for behandlingen af Helsingør Skibsværft, men er symptomatisk for behandlingen af danske værfter generelt. I enkelte værker er der taget stilling til dette faktum, som fx i bogen *Virksomhed og arbejderliv*, hvor skibsværftet og maskinfabrikken B&W's historie bliver behandlet kronologisk med to forskellige men sideløbende perspektiver – arbejdernes og ledelsens.²

Eftertidens historiske behandlinger af Helsingør Skibsværft har heller ikke forsøgt at begrænse institutionen til en fysisk lokalitet. Værftets indflydelse og virke er blevet sporet i byen, fysisk, institutionelt og identitetsmæssigt og i de skibe, de er blevet bygget. Dette bliver blandt andet materialiseret i byvandring i Helsingørs byrum, hvor værftet bruges som gennemgående tema, Værftsmuseets egne udstillinger omhandlende skibe, der for længst har forladt Helsingør, og foredrag af tidligere værftsarbejdere om deres liv og minder. Især i sidstnævnte eksempel bliver værftet typisk fremstillet som en periode og en identitet frem for en fysisk arbejdsplads. Både i erindring og litteratur hersker der derudover en udbredt opfattelse af, at der eksisterede et særegent samspil mellem byen og værftet,³ selvom denne påstand sjældent undersøges eller defineres.

Sidst men ikke mindst så kan værftets historiske periode anses som flydende. Mens selve virksomhedens levetid bliver sat til at spænde fra grundlæggelsen af *Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri* i 1882 til lukningen af *Helsingør Skibsværft og maskinbyggeri* i 1983, så beskæftiger dele af litteraturen sig også med forhistorien, hovedsageligt Helsingørs tidligere træskibsværfter, og eftertiden, især de mindre

¹ Fx Pedersen: *Da værftsfløjten lød* og Jensen, *Stålsat*.

² Nielsen: *Virksomhed og arbejderliv*.

³ Pedersen: *Da værftsfløjten lød*.

virksomheder, som arbejder videre med teknologi fra værftstiden – flere af dem i selvsamme bygninger, som husede værftet. Historiker Steen Andersen har således beskæftiget sig med begivenhederne omkring lukningen af værftet, blandt andet i teksten *The Closure of Elsinore Shipyard*.⁴ Værftsindustriens afledte virksomheder, på nationalt plan, er også genstand for Thomas Roslyng Olesens forskning. I hans afhandling *Fugl Føniks? Transformationen af den danske værftsindustri* og i bogen *Da værfterne lukkede* beskrives lukningen af de danske skibsværfter som en omstilling, og ikke som en afsluttet historie.⁵

Grænserne for hvad Helsingør Skibsværft er, og var, virker således flydende – både institutionelt, fysisk og i den historiske afgrænsning. Helsingør Skibsværft er så at sige forskellige ting, alt efter perspektiv og kontekst. Dette afgrænsede studie vil forsøge på at skabe en bredere forståelse af fænomenet Helsingør Skibsværft på tværs af by og værft uden at udelukke nogen tematisk tilgang eller perspektiv. Men hvordan kan dette lykkes?

En mikrohistorisk tilgang – begivenhed i kontekst og netværk

Det ville være næsten umuligt at danne det ønskede, sammenhængende overblik over en længere historisk periode. I denne undersøgelse vælges derfor en mikrohistorisk tilgang – en afdækning af én konkret hændelse i en specifik periode, som derefter kan ses i dens bredere kontekster. Dette studie kommer således til at beskrive en yderst begrænset periode i værftets historie, men den metodiske tilgang formes således, at den vil kunne bruges på andre begivenheder og historiske perioder.

Den mikrohistoriske disciplin er blevet kritiseret for at lægge en for stor vægt på enkeltstående begivenheder og for ikke at kunne skabe hverken overblik eller forståelse af historiske sammenhænge.⁶ Denne kritik er imidlertid kun berettiget, hvis den mikrohistoriske afdækning mangler kontekst, som netop skaber sammenhæng mellem enhed (den historiske begivenhed) og helhed. Det er også ved udfoldelsen af de forskellige kontekster, at vi åbner op for muligheden i at benytte flere historiske perspektiver og tilgange. Kontekst kan nemlig spejles både i socialhistorie, kulturhistorie, økonomisk historie osv.⁷ Dette giver muligheden for at afdække flere af værftets perspektiver i en undersøgelse af én enkelt begivenhed.

I denne afdækning kan man med fordel se på værftet som et netværk af personer, mekanismer og institutioner frem for en fysisk arbejdsplads. På den måde stopper afdækningen ikke ved værftets murer. Men hvilken historisk begivenhed egner sig bedst til en sådan undersøgelse?

Metode – begivenheder der åbner op for flere perspektiver

Valget af begivenheden er truffet på baggrund af, hvor tydeligt den har sat sig spor i det tilgængelige kildemateriale, og hvor mange perspektiver begivenheden giver mulighed for at afdække. Samtidig må den ikke være så exceptionel, at den ikke er kendetegnende for værftets virke generelt, som fx et attentat under besættelsen eller den endelige lukning af værftet. Arbejdsulykker er kendetegnet ved at have både et menneskeligt, socialt, teknisk, politisk og økonomisk aspekt og, især de alvorlige af slagsen, sætter sig spor i det bevarede kildemateriale, både fra by og værft.

Valget af den historiske periode, hvori begivenheden foregår, er afgørende for, hvor meget kildemateriale der er tilgængeligt, og for hvor komplekst forholdet mellem by og værft er blevet. Her er tiden omkring

⁴ Andersen: 'The Closure of Elsinore Shipyard'.

⁵ Olesen: *Fugl Føniks? Transformationen af den danske værftsindustri*, 2.

⁶ Brewer: 'Microhistory and the histories of everyday life', 88.

⁷ Magnusson: *What is Microhistory*, 7.

1960'erne oplagt. Her er værftet udbygget både strukturelt og socialt, og der findes et forholdsvis rigt kildemateriale fra denne tid. Samtidig ligger perioden umiddelbart i slutningen af værftets storhedstid ved begyndelsen af 1950'erne, både i forhold til medarbejdertal og økonomi, men inden konkurrencen fra udlandet for alvor truer værftets virke og struktur.⁸ Det er altså en periode, som ikke er præget af en økonomisk undtagelsestilstand – hverken exceptionel fremgang (som i Mellemkrigstiden) eller udpræget krise (som i slut 1970'erne og start 1980'erne).

Denne undersøgelse har fundet sit udgangspunkt i en brandulykke på Helsingør Værft d. 13. marts 1963. Netop denne ulykke er så alvorlig, at den har sat sig et spor i kildematerialet, men er ikke så exceptionel, at den kan betragtes som atypisk for arbejdsulykker generelt. Denne begivenhed skal foldes ud ved hjælp af relevante kilder og litteratur.

Kilder og litteratur

Fra værftet findes kildemateriale, der indeholder beskrivelser af selve ulykken samt materiale om medarbejderforhold og sikkerhed, foruden materiale på de enkelte medarbejdere og interne institutioner, der var involveret i ulykken. Disse kilder er samlet i et arkiv under Værftsmuseet i Helsingør. Kildematerialet er varieret men ikke komplet, og der vil således være flere huller i afdækningen af ulykken. I samme arkiv findes en komplet samling af medarbejderblade fra værftet, foruden en pæn samling af litteratur om værftet og industrien.

Fra Helsingør by findes aviser og arkivmateriale, der kan belyse arbejdernes liv og fritid uden for arbejdstiden og værftets økonomiske og politiske sammenhæng med resten af byen. De bredere, nationale kontekster kan findes i samtidens aviser og statistikker, foruden bredere historiske værker om tiden.

Afdækning af brandulykken i 1963

Afdækningen af ulykken vil blive fremstillet som en systematisk gennemgang af kilder i et opklaringsarbejde. Det vil sige, at afdækningen begynder med én specifik kilde centreret omkring ulykken og foldes derefter ud gennem nærliggende kilder.

Den tidligste kilde, vi har til ulykken, er et et-sides referat fra et ekstraordinært møde i værftets Sikkerhedsudvalg afholdt kl. 9 den 14. marts, det vil sige dagen efter ulykken.⁹ Referatet noterer, at samtlige medlemmer af Sikkerhedsudvalget er til stede, og at en repræsentant fra arbejdstilsynet er med. Herefter beskrives ulykken, som i kilden kaldes en *"forbrændingsulykke"*: Ulykken skete i skibsbyggeriets sydøstlige hjørne, i en ventilgrav for ventiler til værftets anlæg for trykluft. Ved ulykken blev Ejvind Andersen og Knud Svendsen forbrændt. Årsagen til ulykken tilskrives en koncentration af ilt i forbindelse med en glød. En sådan glød menes at kunne stamme fra en tændt pibe, som, ifølge unavngivne vidner, Knud Svendsen havde med sig i ventilgraven. Under mødet gjorde Georg Poulsen opmærksom på, at der tidligere har været lugtet gas i nærheden af ulykkesstedet, og at dette allerede har været påtalt ved et møde i Sikkerhedsudvalget. Overingeniør Israelsen meddelte, at man ville føre ventilspindlerne (den mekanisme som bruges til at tænde og slukke for ilt) op af ventilgraven og forsyne gravens overdækning med huller sådan, at en lignende ulykke ikke ville gentage sig. I et post scriptum i bunden af kilden konstateres, at ulykken ikke skyldes et gasudslip, men en lækage fra en iltledning, der havde ligget

⁸ Pedersen: *Da værftsfløjten lød*.

⁹ Værftsmuseets arkiv, Arkivmappe 2844, Ekstraordinært møde i Sikkerhedsudvalget d. 14. marts.

nedgravet halvanden meter fra ventilgraven. Desuden fortæller to vidner, at der, i modsætning til hvad Georg Poulsen fortalte ved mødet, aldrig har været lugtet gas ved området.

Denne kilde fortæller os fire konkrete ting. For det første at der er sket en ulykke et specifikt sted, nemlig nede i en grav af en art. For det andet fortæller kilden, at to arbejdere, Ejvind Andersen og Knud Svendsen, er kommet til skade. For det tredje fortælles det, at man undersøger den tekniske eller praktiske årsag til ulykken, som viste sig at være en iltlækage. Og for det fjerde fortæller kilden, at man vil sørge for, at en lignende ulykke ikke vil gentage sig ved at sørge for, at man kan betjene ventilerne udefra, og at ilten kan slippe ud af graven.

Brug af særlige tekniske udtryk, navne uden titler og specifikke lokaliteter på værftet vidner om, at rapporten er tiltænkt internt brug, eller i hvert fald rettet til modtager der har kendskab til forholdene på værftet. Kildens eksistens og ophav afslører også, at der findes et Sikkerhedsudvalg på værftet, som, i dette tilfælde, blev aktiveret kort efter ulykken, og som tilsyneladende står for opklaring og udbedring.

I samme arkivkasse findes en halvanden siders lang rapport dateret den 16. marts 1963.¹⁰ Den er dateret den 16. marts, underskrevet overingeniør Israelsen fra Sikkerhedsudvalget, og opsummerer Sikkerhedsudvalgets undersøgelse og efterfølgende tiltag:

Først beskrives selve ventilgraven som værende 1 meter i højden, 0,75 meter bred og 1.5 til 2 meter dyb, med et knæk halvt inde. Vægge og loft var lavet af gamle skibsplader, og gulvet består af jord. Nedgangen til ventilgraven var forsynet med en jernlem. Inderst fandtes ventilerne, som fordelte trykluft til byggebeddingerne, samt en *"drainpotte med aftapningshane"* og en gammel malerspand, som blev brugt til at samle *"drainvandet"* op. På ulykkesdagen havde man repareret en af luftledningerne ved byggebeddingerne. Ulykken skete efter denne reparation, da Ejvind Andersen, efterfulgt af Knud Svendsen, gik ned i graven for at åbne op for iltventilerne. Knud Svendsen røg på en pibe, som menes at have antændt en iltlækage. Tre meter fra graven lå en kobberledning, som førte ilt fra iltbatterierne til skibsbyggeriet og byggebeddingerne. Ved en undersøgelse viste det sig, at der var en lækage på denne kobberledning, som var forsøgt stoppet med en bandage. Dette havde ikke stoppet ilten fra at sive ud, men idet jorden over ledningen var frossen, havde ilten ikke kunne sive op, men var blevet ledt ud i den nærliggende ventilgrav. Allerede et halvt år før ulykken havde man fundet lækagen, men grundet tidsmanglet, havde man ikke gravet ledningen op og loddet lækagen, men i stedet overhældt lækagen med jerncement. Efter ulykken viste det sig, at jerncementet ikke havde bundet til kobberløbet med ilt og derfor ikke havde stoppet lækagen. Rapporten ender med at beskrive fire tiltag, som skal medføre, at ulykken ikke gentager sig: En ny lodning af kobberløbet, boret lufthuller i lemmen til ventilgraven, montering af et luftrør i den modsatte ende af graven og en anordning så ventilerne kunne betjenes over graven.

Den opsummerende rapport er mere detaljeret i sin behandling af ulykken end referatet fra det ekstraordinære møde i Sikkerhedsudvalget. Kilden nævner implicit tre omstændigheder, der førte til ulykken: En dårlig reparation et halvt år forinden, som ikke havde stoppet en iltlækage, frost i jordoverfladen, der ledte ilten ud i ventilgraven, hvor den koncentrerede sig og Kurt Svendsens medbragte pibe, der antændte ilten. De efterfølgende tiltag udbedrer imidlertid kun to af forholdene; lækagen i kobberløbet og koncentrationen i ventilgraven. Den medbragte pibe ses altså ikke umiddelbart som en omstændighed eller årsag, som kunne være undgået eller som en fejl, der kan udbedres.

¹⁰ Værftsmuseets arkiv, Arkivmappe 2844, Rapport fra den 16. marts.

I samme arkivkasse findes en lang række beskrivelser af ulykkestilfælde og sundhedsskader på værftet, indsamlet over en længere periode til en efterfølgende statistik. Her er ulykken den 13. marts noteret for hver at de to tilskadekomne på en enkelt side.¹¹ Siden er ikke dateret, men idet statistikken kun indeholder tilfælde, *"der har medført 3 Dages Arbejdsfravær eller mere"*, må informationerne nødvendigvis være skrevet ind mindst tre dage efter ulykken. Siden er trykt med felterne; *"dato, kl, afdeling, skadelidtes navn, fødselsdato- og aar, stilling, skadested, nærmere beskrivelse af ulykken, hvilke forebyggende foranstaltninger er eventuelt truffet og antal dages arbejdsfravær p. gr. Af ulykkestilfældet"*, hvorefter dataene er skrevet ind med skrivemaskine.

Dens beskrivelse af selve ulykken er kun fyldt ud ved Ejvind Andersen, og ved Knud Andersen som *"se ovenstaaende"*. Her tilføjer kilden intet nyt om selve ulykken, og beskrivelsen stammer sandsynligvis fra Sikkerhedsudvalgets arbejde som de andre kilder. Men der findes dog enkelte nye oplysninger, så som tidspunktet for ulykken samt de tilskadekomnes skader samt diverse ansættelsesoplysninger. Begge tilskadekomne beskrives som *"stærkt forbrændt"*; Ejvind Andersen i hele hovedet og begge ben og Knud Svendsen i nakke og begge ben. Ved ulykkestidspunktet er Ejvind Andersen ansat hos Nitterne som værktøjsmager, og Knud Svendsen i Maskinværkstedet som maskinarbejder. Tidspunktet for ulykken er noteret som *"12,50"* i Ejvind Andersens tilfælde og *"12,30"* ved Knud Svendsen. Forskellen på 20 minutter mellem de to tidspunkter er tilsyneladende en slåfejl, som næste kilde vil vise.

I arkivet findes nemlig også et kortkartotek over anmeldte ulykker.¹² Heri findes et kort med samme data som i forrige kilde, men forkortet til en enkelt linje. Her er klokkeslættet for begge ulykker sat til *kl.: 12,50*.

En sidste kilde fra værftet burde have kunnet give flere detaljer om ulykken og dens følger. På værftet havde der siden 1950'erne eksisterede en mindre skadestue med bære og udstyr til behandling af skader samt en ældre samarit-ordning med sikkerhedsuddannede arbejdere, der kunne hjælpe ved ulykkestilfælde.¹³ Der findes imidlertid intet bevaret kildemateriale fra samaritternes arbejde i perioden omkring ulykken. Det er dog muligt, at arbejderne blev tilset af disse samaritter umiddelbart efter ulykken.

Vi kan til gengæld finde flere beskrivelser af ulykken i kilder uden for værftet. Begge lokale dagblade, der eksisterede i perioden, *Helsingør Dagblad* og *Fredensborg Amts Avis*, nævner ulykken. I *Helsingør Dagblad* fra den 14. marts beskrives ulykken under overskriften *"To værftsarbejdere alvorligt forbrændt ved eksplosion"*. Artiklen giver nogle enkelte nye informationer, blandt andet om arbejdernes nuværende adresse, deres tilstand og kriminalpolitiets involvering. I artiklen fortælles, at Ejvind Andersen, fra Trækbanen 4 i Helsingør, og Kurt Svendsen, fra Ndr. Banevej 13 i Hillerød, blev kørt til Øresundshospitalet efter ulykken, og at de under omstændighederne har det godt. I artiklen bliver Knud Andersen kaldt *Kurt Andersen*. Derudover fortælles det, at de to bliver afhørt af kriminalpolitiet, hvor det afsløres, at Knud Svendsen har medbragt en pibe i ventilgraven, og at denne pibe må have antændt en gas. Artiklen i *Fredensborg Amts Avis* beskriver flere detaljer. De to mænd var gået ned i ventilgraven og var efter få sekunder kommet løbende op igen, stærkt forbrændte. Artiklen beskriver tredjegradsforbrændinger i Ejvind Andersens ansigt og tredjegradsforbrændinger i Knud Svendsens nakke, men intet om skader på deres ben. Artiklen fortæller, at ingen af de tilskadekomne er i livsfare, og at det ikke bliver nødvendigt at overføre dem fra Øresundshospitalet til et københavnsk hospital. I denne artikel fortælles det, at politiet

¹¹ Værftsmuseets arkiv, Arkivmappe 2844, Statistikken over ulykkestilfælde og sundhedsskader.

¹² Værftsmuseets arkiv, Arkivmappen med anmeldte ulykker, Kort med anmeldte ulykker.

¹³ Pedersen: *Da værftsfløjten lød*, 110.

ikke har kunnet afhøre de tilskadekomne, men at de får givet en kort forklaring til lægerne på hospitalet. Man fastlår dog, at ulykken skyldes et sammenstød af *"uheldige omstændigheder"*.

De to aviser har ikke prioriteret nyheden om ulykken i særlig høj grad. De er begge kortfattede, sammenlignet med andre artikler, og placeret et par sider inde i avisen. Der er heller ikke opfølgning på ulykken før Ejvind's dødsfald måneden efter. Dette tyder på, at aviserne netop anser ulykken som et uheld, og at der ikke er behov for en større undersøgelse af årsagerne bag, eller hvordan man kan undgå en lignende ulykke i fremtiden.

Disse kilder til beskrivelse af selve ulykken kan deles op i de *interne*, som sandsynligvis alle har rod i Sikkerhedsudvalgets arbejde på værftet, og de *eksterne*, nemlig de to artikler fra lokalaviserne. De interne kilder fokuserer på opklaring af ulykken, udbedring af fejl og notering af arbejdsfravær. De eksterne kilder, aviserne, fokuserer mere på arbejderne – hvem de er, hvor de kommer fra, og hvad der er sket med dem og ser ulykken som værende sket som følge af *"uheldige årsager"*.

Men der er også kilder, der kan hjælpe os med at afdække, hvilke reaktioner ulykken siden afstedkom i de interne strukturer og organisationer på værftet. Siden 1949 har der eksisteret et medarbejderblad på Helsingør Værft, som både var tiltænkt medarbejdere og deres familier.¹⁴ I dette blad er hændelsen beskrevet på en side med meddelelser fra *"Sikkerhedstjenesten"* (som sandsynligvis er et andet ord for Sikkerhedsudvalget), som er et fast indlæg i medarbejderbladet hvert kvartal. Under overskriften *"Forbrændingsulykke"* beskriver teksten, hvordan ulykken var forårsaget af en iltlækage, og hvorledes visse forholdsregler er aftalt således, at en lignende ulykke ikke kan ske.¹⁵ Men teksten peger også på en 'direkte årsag', nemlig den medbragte pibe: *"med hensyn til den direkte årsag ulykken, erindres der om det stadig gældende forbud mod tobaksrygning på værftet"*. Det er første gang, at den medbragte pibe bliver fremhævet som en årsag, og her bliver den endda en 'direkte årsag'. Det er også første gang, at et forbud mod tobaksrygning bliver nævnt eksplicit. Ulykken, eller de tilskadekomnes skæbne, bliver ikke behandlet i de efterfølgende udgaver af medarbejderbladet.

Beskrivelser af ulykkens følger er fraværende i arbejdernes egne organisationer. I værftets tidlige historie havde arbejderne organiseret sig, både i enkelte fag og sammen på tværs af fag. I 1960'erne var arbejderne organiseret i *klubber* efter værksted, fx *Nitterne* eller *Malerne*, hvor de valgte deres egne tillidsmænd og arbejdede for forbedring af arbejdsforhold. Det er ikke helt tydeligt, hvilke klubber Ejvind og Knud har tilhørt, men i ingen af referaterne fra klubbernes møder findes omtale af ulykken eller de to tilskadekomne.

De enkelte tillidsmænd fra klubberne var organiseret i Fællesklubben fra 1944, en institution som arbejdede for arbejdsforhold på tværs af klubberne. Bestyrelsesmødet i Fællesklubben den 22. marts 1963 er det første af sin slags efter ulykken.¹⁶ Her drøftes en række forbedringer af velfærdsforanstaltninger på værftet, heriblandt en forhøjelse af værftets støtte til Arbejdernes Hjælpefond, støtte til et feriehus til medarbejderne, opstillingen af en automat til varme drikke og støtte til nye svejsebriller. Men ulykken nævnes ikke i referatet.

¹⁴ Pedersen: *Da værftsfløjten lød*.

¹⁵ HSM Helsingør, 2. kvartalsblad, april 1963

¹⁶ Værftsmuseets arkiv, Arkivkasse 2964.

Ulykken har tilsyneladende ikke haft nogen direkte konsekvens for arbejderne, produktionen eller de forskellige organisationer internt på værftet. Ulykken bliver nævnt i medarbejderbladet, og her bliver rygeforbuddet understreget. Men ulykken leder ikke til forsøg på forbedring af arbejdsforhold fra klubbernes eller Fællesklubbens side. At ulykken ikke engang bliver nævnt i disse institutioner må betyde, at ulykken blev anset som et uheld eller som noget, der ikke var symptomatisk for sikkerhedsforholdene på værftet og derfor ikke kræver nogen særlige følger.

Der er dog kilder, der fortæller om de tilskadekomnes liv, ansættelsesforhold og videre forløb efter ulykken. Disse kilder hjælper os med at afdække ulykkens konsekvenser uden for værftets mure.

I Værftsmuseets arkiv findes et kartotek over medarbejdere. Det er usikkert, hvor komplet kartoteket er, men medarbejderkort for begge tilskadekomne arbejdere findes.

Af Ejvind Andersens medarbejderkort fremgår det, at hans fødselsdato er den 30. marts 1903, og at han blev ansat på værftet i 1926 som kleinsmed, dvs. som 23-årig. Hans ansættelse er kun afbrudt i nogle enkelte måneder gennem årene, og han kan fejre sit 25 års jubilæum i 1951. I 1954 overgår han til værktøjsmagasinet, en afdeling han bliver i til sin død i april 1963. På medarbejderkortet fremgår det desuden, at Ejvind bor på Trækbanen 4^{II}. På Trækbanen 4 i Helsingør findes et hus med navnet Bethesda, bygget af Indre Mission i 1902, og huser i dag en af Indre Missions genbrugsbutikker. Ejvind har sandsynligvis selv haft en forbindelse til Indre Mission og lejede et af de indrettede lejemål i bygningen. Af Knud Steffen Svendsens medarbejderkort fremgår det, at han er født den 4. juni 1925, og at han begyndte på værftet i 1948, dvs. som 23-årig ligesom Ejvind. Han arbejder på værftet til den 3. august 1973. Hans ansættelse på værftet er afbrudt af en periode fra den 27. december 1954 til 10. september 1959. På kortet er anført 6 overstregede, tidligere adresser og en sidste på Blishøj 9, i det sociale boligbyggeri Vapnagård. Byggeriet af Vapnagård var blevet færdiggjort året inden Knud forlod værftet. Foruden arbejdernes arbejdshistorik og boligforhold, afslører kilden de to tilskadekomnes skæbner. Knud Svendsen kommer sig af sine skader, mens Ejvind Andersen dør i april 1963, måneden efter ulykken.

I Værftsmuseets arkiv findes også en arkivkasse med notater fra indsamlinger til efterladte i forbindelse med dødsfald efter ulykkestilfælde på værftet.¹⁷ Disse indsamlinger har tilsyneladende ikke været systematiske, men pengene har typisk været tiltænkt arbejdernes enker. Selve bevaringen af disse oversigter ser heller ikke ud til at være systematisk, og fra året 1963 findes ingen notater over indsamlinger. Muligvis har man ikke anset Ejvinds dødsfald som følge af ulykkestilfældet, eller også har der eksisteret en indsamling, som enten ikke er nedskrevet eller bevaret i arkivet. Der findes dog en kasse med forskelligt materiale omhandlende arbejdernes ulykkesforsikringer.¹⁸ Materialet fremstår rodet og ukomplet, men der findes en håndskrevet side med informationer om de to tilskadekomne.

Ejvind Andersens personlige oplysninger og en kort beskrivelse af ulykken er skrevet med blyant og to yderligere notater er tilføjet med rød pen. Den seneste, med datoen 2/12 63, noterer blandt andet en *"Erstatning til stud. teck, Bent E. Engelsen Kr 570,- i årlig Rente i de 4 første År."* og en udbetaling af

¹⁷ Værftsmuseets arkiv, Arkivkasse 3331.

¹⁸ Værftsmuseets arkiv, Arkivkasse 0541, Ejvind T919/63 og A1/54447; Knud T921/63 og A1/54468.

dagpenge i Ejvinds sygeperiode på 1086,62 kr. Bent Engelsen var lærling på værftet, men han erindrer ikke nogen støtte til sine senere studier.¹⁹

Knud Svendsen fik også udbetalt dagpenge i sygeperioden, i alt 98 dage efter ulykken til et beløb på 2454,44 kr. Han fortsætter herefter med at arbejde på værftet til den 3. august 1973.

Denne kilde fortæller dels om, at en arbejdernes ulykkesforsikring kan udbetales til den ulykkesramte selv eller til en arving, men viser også, at en ulykke på værftet, ad omveje, leder til økonomisk støtte til en lærlings videre studier.

Af eksterne kilder findes flere, der fortæller om de tilskadekomnes liv og ulykkens følger. I en kirkebog står Ejvinds dødsdag angivet til den 26. april 1963 på Øresundshospitalet, og begravelse 1. maj på Helsingør Kirkegård. Ejvind står omtalt som maskinarbejder, boende på Trækbanen 4 og ugift. Han er født den 30. marts 1903 til værftsarbejder Hans Frederik Andreas Andersen og husmor Christine Johanne Petra Alberg. Faren kunne ikke umiddelbart findes i Værftsmuseets arkiv og dets oversigt over medarbejdere. Moren findes nævnt i en folketælling fra 1890 og er opgivet som boende på Sct. Olai Gade i Helsingør og med en alder på 17 år. Hun har altså været omkring 30 år ved Ejvinds fødsel.

I både Helsingør Dagblad og Frederiksborg Amts Avis fra den 29. april 1963 findes Ejvinds dødsfald noteret. Begge beskriver, at Ejvind var ved at have kommet sig efter en ulykke, men at han pådrog sig en sygdom af *"alvorlig art, at den nu har medført døden"*. Artiklen i Helsingør Dagblad fortæller ikke, at ilten er antændt af Kurt Svendsens pibe, men efter en værftsarbejder i et værkstød *"strøg en tændstik"*. Hvorfor begge artikler nævner ulykken, er usikkert, men der ligger muligvis en forståelse af, at ulykken og den efterfølgende sygdom hænger sammen.

Arkivalier fra Kriminalpolitiet og Øresundshospitalet er først tilgængeligt 75 år efter skabelsen. Disse kilder kunne muligvis have afsløret flere detaljer omkring ulykken og Ejvinds dødsfald.

Disse kilder er især interessante, da de viser, hvor forskellige liv de to værftsarbejdere levede. Deres medarbejderkort fortæller, hvordan den ene blev beboende på samme adresse hele sin karriere, mens den anden flyttede rundt flere gange og havde forskellige usammenhængende ansættelser på værftet. En anden interessant kilde er deres ulykkesforsikring, især Ejvinds, der viser, hvordan én værftsarbejders forsikring ender med at støtte en værftslærlings studier. Der findes ikke umiddelbart yderligere informationer om ulykken eller om de to tilskadekomne i Værftsmuseets eget arkiv eller andre steder.

Kontekst – sikkerhed på værftet

Hvad fortæller ulykken om sikkerheden på værftet?

At ulykken overhovedet kunne ske, kan ses som en brist i sikkerheden på værftet. Hvis reparationen af kobberledningen havde været udført korrekt, var der ingen lækage, hvis der var udluftning i ventilgraven, kunne ilten ikke være blevet koncentreret, og hvis tobaksforbuddet var blevet overholdt, ville den koncentrerede ilt ikke være blevet antændt. Men uanset årsag, så åbner ulykken op for en undersøgelse af

¹⁹ Mundtlig samtale med Bent Engelsen.

det generelle forhold til sikkerhed på værftet og om udviklingen i sikkerhed på de danske værfter og industriarbejdspladser.

Arbejdsulykker har typisk menneskelige aspekter - fysiske skader og smerte, tab af lønninger i sygedagene, handicap og død. Men ulykkerne kan også ses som en afbrydelse i virksomhedens produktion, noget som forsinket en levering eller på en måde ender med at blive en udgift for værftet. Det betyder også, at virksomheden prøvede at dæmme op for ulykker, og der blev således nedsat et Sikkerhedsudvalg på værftet allerede i 1951, selvom det først blev påbudt ved lov i 1953.²⁰ Det første sikkerhedsudvalg bestod af tre repræsentanter fra ledelsen, to ingeniører og en mester, samt fire af arbejderne tillidsmænd. Deres opgave var at finde årsager til ulykker, for derved at forhindre fremtidige, uden dog at drage nogen til ansvar. Derudover skulle udvalget udarbejde informationsmateriale til oplysning om sikkerhed.²¹ Gennem sammensætningen af Sikkerhedsudvalget kan man antage, at udvalget både arbejdede i virksomhedens interesse, med økonomien for øje og ønsket om en uafbrudt produktion, og i arbejderne interesse, med en kropslig sikkerhed for øje og ønsket om at beskytte arbejderne. Derfor er det muligt, at sikkerheden kommer til forhandling mellem disse to interesser.

Men hvem bestod Sikkerhedsudvalget af omkring ulykken den 13. marts 1963? På baggrund af kilderne kan vi kun identificere to medlemmer af Sikkerhedsudvalget med sikkerhed i tiden omkring ulykken. Begge kilder med rod i Sikkerhedsudvalget nævner en overingeniør Israelsen, som også er underskriver på den ene af kilderne. Denne Israelsen dukker også op i medlemsbladet *HMS Helsingør* i en artikel, som beskriver et møde for de danske værfters sikkerhedsledere. Overingeniør Israelsen er tilsyneladende værftets sikkerhedsleder og muligvis formand for Sikkerhedsudvalget. Han er desuden med i redaktionsudvalget for medlemsbladet. Foruden Israelsen nævner kilderne omkring ulykken også en Georg Poulsen, som er tillidsmand for arbejderne. Disse to kan ses som repræsentanter for henholdsvis ledelsens og arbejderne interesser. Men kommer ulykken til forhandling mellem dem?

Fra den første kilde, som er referatet fra det ekstraordinære møde i Sikkerhedsudvalget dagen efter ulykken, påpeger Georg Poulsen, at der tidligere er lugtet gas ved ulykkesstedet, og at dette har været påtalt ved et tidligere møde i Sikkerhedsudvalget. Det viser sig, at der ikke var tale om gas, og to arbejdere vidner om, at der aldrig har været lugtet gas ved stedet. Men man kan alligevel se, at tillidsmandens udtalelse er en anklage om, at der, trods advarsler, ikke blev handlet på gaslugten fra Sikkerhedsudvalgets side. Det er imidlertid sværere at vide, om denne anklage handler om at placere et ansvar eller blot er en konstatering.

På samme måde er det svært at identificere Israelsens syn på ulykken. I ingen af kilderne nævnes tabt arbejdstid eller en forsinket produktion, men der er heller ikke fokus på arbejderne skader eller tabt arbejdsmulighed. Det er dog markant, at Israelsen i medlemsbladet fremhæver "*den direkte årsag*" til ulykken som værende Knud Svendsens medbragte pibe og ikke nævner, at ulykken slet ikke ville være sket, hvis lækagen i kobberrøret var blevet stoppet korrekt et halvt år forinden. Hverken under det ekstraordinære eller i den opsummerende rapport bliver piben fremhævet som en direkte årsag. At den fremhæves i medlemsbladet er selvfølgelig for at understrege forbuddet mod tobaksrygning og forhindre fremtidige brandulykker antændt af rygning. Men understregningen af forbuddet kan også ses som en måde at lægge ansvaret for ulykken på Knud Svendsen.

²⁰ Pedersen: *Da værftsfløjten lød*, 109.

²¹ Pedersen: *Da værftsfløjten lød*, 110.

Det er svært at se, at ulykken er til forhandling mellem to interesser, ledelsen og arbejdernes, men det er interessant at se, at ulykken fremstilles på forskellige måder af Sikkerhedsudvalget alt efter modtageren.

Yderligere kontekster og perspektiver

Sikkerhed er kun en af mange mulige kontekster og perspektiver at se ulykken i, også nogle som ikke har direkte forbindelse til ulykken. Ved at kigge nærmere på de to tilskadekomne vil man åbne op for at se på værftsarbejdernes karriere, deres boligforhold, deres økonomi og sociale netværk på værftet og i byen, og hvordan disse forhold er forbundet med værftet. Mange af disse perspektiver vil også kunne vise, hvordan værfts, by og arbejder hænger sammen. Det kunne også være interessant at se nærmere på rygeforbuddet og undersøge, hvordan det blev håndhævet, og hvor ofte og hvorfor det blev overtrådt. Var det svært at håndhæve forbuddet? Og var det ofte en bevidst overtrædelse? Besvarelsen af disse spørgsmål ville kunne afsløre mere om forholdet mellem ledelse og arbejdere. Man kunne også se på ulykken som en del af skibsproduktionen. Her kunne man se på, hvilket skib der var under konstruktion omkring ulykken og finde ud af, i hvilken del af skibsbygningsfasen ulykken opstod. Blev det en stor udgift for værftet, eller forsinkede det leveringen af skibet?

Der er selvfølgelig også kontekster og perspektiver, der ikke giver mening at folde ud på baggrund af ulykken. Vi kommer fx ikke så tæt på ledelsen eller i arbejderkulturen på værftet. Men betyder det, at undersøgelsen af ulykken ikke er god til at give et overblik over værftet som institution?

Konklusion

Undersøgelsen af ulykken den 13. marts 1963 ledte til enkelte interessante, og mere eller mindre tilfældige opdagelser, som vil være en tilføjelse til den eksisterende historieskrivning om værftet. I litteraturen bliver værftsarbejdernes boligsituation typisk kædet sammen med befolkningstilvækst og sociale boligbyggeri, men Ejvind Andersens bolig hos Indre Mission nuancerer denne fremstilling og giver anledning til en mere systematisk undersøgelse af værftsarbejdernes boligforhold. Det samme gælder Ejvinds ulykkesforsikring, som endte med at gå til lærlingen Bent Engelsens videre studier. Var dette tilfælde enestående, eller fandtes der ligefrem "velgørende systemer" på værftet, som gjorde, at lærlinge blev hjulpet økonomisk gennem deres studier?

Den mikrohistoriske metode kunne, som forventet, give anledning til at kigge på flere interessante kontekster og perspektiver. Dog vil der være nogen, der er mere åbenlyse end andre. Men den mikrohistoriske tilgang kan fint benyttes til at undgå ét snævert tematisk blik på værftet – som fx et økonomisk eller et arbejderpolitisk blik. Samtidig kan metoden bruges til at analysere forholdet mellem institutioner internt på værftet, i dette tilfælde forholdet mellem ledelse og arbejdere, som det ses udspillet i Sikkerhedsudvalget.

Dette afgrænsede studie antyder et større netværk på tværs af arbejdere, værfts og by. Og der er ingen tvivl om, at begivenheder og forhold internt på værftet, så som en ulykke, aktiverer nogle institutioner uden for værftet, fx aviser, politi og hospital. Et større studie ville sandsynligvis kunne give et bedre overblik over værfts struktur og sammenhæng med byen og borgerne og er en udbytterig indgangsvinkel til at undersøge en kompleks industriel institution som Helsingør Skibsværft.

Litteraturliste

Utrykt materiale

Værftsmuseets arkiv, Arkivmappe 2844, Ekstraordinært møde i Sikkerhedsudvalget d. 14 marts.

Værftsmuseets arkiv, Arkivmappe 2844, Rapport fra den 16. marts.

Værftsmuseets arkiv, Arkivmappe 2844, Statistikken over ulykkestilfælde og sundhedsskader.

Værftsmuseets arkiv, Arkivmappe med anmeldte ulykker, Kort med anmeldte ulykker.

Værftsmuseets arkiv, Arkivkasse 2964.

Værftsmuseets arkiv, Arkivkasse 3331.

Værftsmuseets arkiv, Arkivkasse 0541, Ejvind T919/63 og A1/54447; Knud T921/63 og A1/54468.

Trykt materiale

HSM Helsingør : firmablad for Helsingør Skibsværft og Maskinbyggeri, april 1963.

Andersen, Steen: 'The Closure of Elsinore Shipyard'. I Eskil Wadensjö (red.) *The Nordic Labour Markets in the 1990's* (2) Elsevier, 1996.

Brewer, John: 'Microhistory and the histories of everyday life, *Cultural and Social History*, 7 (1), 2010, 87-109.

Jensen, Kai Nykjær: *Stålsat – Frederiksen og værfterne 1901 – 1926*, Svendborg Museum, 2014.

Magnusson, Sigurdur G. og Istvan M. Szijarto, *What is Microhistory Theory and practice*, Routledge, 2013.

Nielsen, Niels Jul: *Virksomhed og arbejderliv bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850-1920*, København: Museum Tusculanum, 2002.

Olesen, Thomas Roslyng: *Fugl Fønix? Transformationen af den danske værftsindustri 1975-2012*, ph.d. afhandling ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, 2012.

Pedersen, Kenno et al.: *Da værftsfløjten lød – Værftstiden i Helsingør 1882-1983*, Helsingør: Helsingør Museumsforening, 2004.

Folkeskolen mellem land og by i Nordsjælland 1920-1925

FORFATTER: Hans Jørgen Winther Jensen, Ph.d. ved Historisk Institut på Københavns Universitet 1998. Museumsinspektør og arkivleder ved Museum Nordsjælland.

EMNEORD: Skolehistorie, velfærdshistorie, forstad, landkommuner, 1900-1925

Abstract

This article is meant to be a first contribution of a greater project concerning the local welfare history of Nordsjælland. It deals with the local history of the "The Danish State School", which was and is partly run by local authorities, in two municipalities in the period 1900-1925. The central questions are: is progress being made towards free taxpaid education and teaching materials for all children? If that is the case, who made these reforms? The working class and their political representatives or the middle classes and their representatives? Another question is whether this school is being reformed to make it possible to pass an examination which qualifies for further education (grammar school). The two examples, which have been investigated empirically, show that progress are being made towards free, taxpaid education and teaching materials. Furthermore this school is being improved on and it is made possible to qualify for further education within "The Danish State School."

Projektets hypotese og relevans

Artiklen her er tænkt som første led i et større projekt om nordsjællandsk velfærdshistorie og nordsjællandsk identitet. Der argumenteres derfor for betydningen af en lang række af problemstillinger, som det er hensigten at behandle i projektet. I artiklen vil jeg imidlertid fokusere på folkeskolen, og jeg vil ydermere koncentrere mig om to problemer: Hvordan og af hvem gennemførtes det kvalitetsløft, som nogle skolevæsener fik omkring 1920? Kan man med rimelighed tale om, at de lokale skolevæsener oplevede et lille skridt frem mod den universalistiske folkeskole?¹

Den danske folkeskole er en af velfærdsstatens vigtigste institutioner, og det er som sådan, den vil blive behandlet her. Hvor vigtig den er, fremgår ikke bare af, at der anvendes mange ressourcer på den; men også af den opmærksomhed, den er genstand for fra såvel politikernes side som fra befolkningens side. Desuden gør alene det, at 77 procent af børn i den undervisningspligtige alder undervises i folkeskolen, denne institution meget vigtig.

Traditionelt skelner skolehistorikere mellem landsbyskoler og købstadsskoler. Ja, man kan faktisk skelne mellem to forskellige linjer i den skolehistoriske forskning, og eksistensen af disse to linjer hidrører fra det forhold, at skolelovgivningen skelnede mellem landkommuner og købstadskommuner helt indtil 1958, hvor den nye skolelov gennemførte en ligestilling mellem land og by. Det er ikke stedet her at gå i detaljer med forskellen, som vil blive uddybet senere. Blot er det vigtigt at vide, at købstadsskolerne underviste i flere fag, i flere timer pr. elev og havde en lavere klassekvotient end de såkaldte landsbyordnede skoler, hvor man desuden som oftest kun gik i skole hver anden dag og det i klasser med flere årgange sammen. En lang række kommuner var imidlertid nok landkommuner i lovens forstand; men samtidig havde de karaktertræk, der mindede om købstæder. Det er min hypotese, at skolevæsenet i disse kommuner i en stor del af 1800-tallet og 1900-tallet havde en hybrid form. De fungerede i praksis som en blanding af landsbyordnede og købstadsordnede skolevæsener, inden 1958-loven slog helt igennem, således at hverken den historieforskning, der fokuserer på landsbyskolen eller den historieforskning, der fokuserer på købstadsskolen, indfanger det specielle ved disse skolevæsener.

Artiklens relevans udspringer ikke alene af, at den udfylder dette hul i den skolehistoriske forskning, men i lige så høj grad af, at den nuancerer synet på velfærdsstatens historie ved at analysere og beskrive lokale forhold og lokale aktørers rolle. Det er et forsøg på at se velfærdshistorien nedefra. Vel at mærke et forsøg på at beskrive de lokale forhold og de lokale aktørers aktive deltagelse i velfærdshistorien, ikke udelukkende at se dem som genstand for statslig regulering ovenfra.

Velfærdsstaten eller velfærdssamfundet er en del af dansk identitet, og de fleste diskussioner og markeringer af samfundsmæssig relevans i Danmark i 2019 har en eller flere rødder i eller betydninger for det velfærdssamfundsmæssige felt i bred forstand; men opfattelserne af, hvad det er eller bør være, og ikke mindst holdningerne til fænomenet, er vidt forskellige. I den forbindelse er det yderst relevant at undersøge, om man kan spore en lokal dimension, en regional variation, i holdningerne til velfærdsstaten

¹ I Andersen: *Den universelle velfærdsstat* behandles begrebet universalisme. Jeg bruger ordet universalistisk i en snæver betydning.

eller velfærdssamfundet gennem tiden. Man kan således lidt tilspidset spørge: Er der, eller har der historisk set været, forskel på holdningerne i velfærdshistoriske spørgsmål på henholdsvis Vestegnen, i de københavnske forstæder vest for København og i Nordsjælland?²

Forskningsdiskussion

Siden 1970'erne har velfærdsstaten været til politisk diskussion. Det har affødt en interesse for velfærdsstaternes historie i Europa og i Danmark. I den forskning, som er udsprunget heraf, har man diskuteret, hvad der konstituerer en velfærdsstat. Hvad er kernen i en velfærdsstat? Hvornår er disse kerneinstitutioner blevet skabt? Hvilke drivkræfter lå der bag disse institutioners opståen? Var det anonyme strukturer og processer? Eller kan historikerne sætte navn på aktørerne?

Det nyeste danske bidrag til denne forskning er *Dansk Velfærdshistorie* bind 1-6 med en redaktion bestående af Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen. Heri behandles uddannelsespolitikken, herunder skolehistorien, ikke. Det skyldes tilsyneladende kun, at man har måttet begrænse sig til udvalgte områder i velfærdshistorien, ikke at forfatterne mener, at dette ikke hører til velfærdsstatens historie³. I dette store værk ses udviklingen af den danske velfærdsstat fra oven. Jeg vil derimod behandle skolehistorien som en del af velfærdshistorien set fra neden, fra det kommunale niveau. I den relevante nyere skolehistoriske forskning kan der skelnes mellem forskellige linjer/tendenser. Eksistensen af to hovedlinjer i forskningen skyldes, som sagt, at der frem til 1958 gjaldt forskellige love, regler og praksis for henholdsvis skoler på landet og i købstæderne.

For det første er der de værker, som udelukkende beskæftiger sig med den danske skole på landet. Den vigtigste repræsentant er her Gunhild Nissens disputats fra 1972, *Bønder, skole og demokrati. En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca.1880-1910*. Hendes hovedkonklusion er dels, at landbefolkningen erkendte nødvendigheden eller ønskeligheden af skolekundskaber, og at den også accepterede, at skoleundervisningen blev varetaget af det offentlige og dels, at der stadig bestod en konflikt mellem skolens krav og befolkningens evner eller vilje til at honorere dem. Der var konflikt mellem landbrugserhvervets og skoleundervisningens interesser; men konflikten blev ikke akut, fordi udviklingen i erhvervet muliggjorde længere skoletid.

Erik Nørres artikel fra 2009 med titlen "Hvorfor blev skoleloven af 1937 først gennemført i 1950'erne og 1960'erne?" drejer sig om, hvordan landsbyskolerne med mange forhindringer over en lang periode blev opgraderet, så der blev skabt et ensartet grundlag for adgangen til realklasserne, senere 8.-10. klasse og gymnasium. For Nørr er der ingen tvivl om, at 1958-skolelovene, der langt om længe ophævede forskellen på land og by i skolemæssig henseende, var banebrydende for velfærdssamfundets udfoldelse, men at mange af hovedelementerne var forberedt tidligere, og at en del af disse først blev gennemført fuldt ud langt senere.

² I Ipsen: ... *herfra min verden går* findes beskrivelser af lokale identiteter.

³ I Petersen og Petersen (red.): *Dansk Velfærdshistorie*, I, 28, nævnes det, at man har måttet fravælge at behandle nogle områder, derunder uddannelsesområdet, selvom det kunne have været ønskeligt at inddrage dem. I det store værks sidst udkomne bind, (jf. Johansen og Holten: 'Velfærdsstaten i tal', 86 ff.) findes dog statistik for uddannelsesforhold.

Afrundingsvis skal det siges, at denne forskningsretning har kastet mange artikler og monografier af sig. Her er kun nævnt de for min problemstilling vigtigste.

Den anden hovedlinje i forskningen er værker, der beskæftiger sig med skolen i de danske købstæder. Søren Kolstrups ph.d.-afhandling fra 1996 er den, for dette projekt, vigtigste. Titlen er *Velfærdsstatens rødder. Fra kommunesocialisme til folkepension*, og det er da også inden for rammerne af velfærdsstatens bredere historie, at Kolstrup beskæftiger sig med skolens historie. Han fastholder, at forklaringen på den nordiske/danske velfærdsstats opståen skal findes på såvel struktur- som aktørniveau. Hvad angår den drivende kraft bag de reformer, der på lokalt plan skabte rødderne til velfærdsstatens skole ca. 1900-1920, er Kolstrup meget klar. Det var en række socialdemokratiske lokalpolitikere, som repræsentanter for arbejderklassen, der i alliance med forskellige borgerlige grupper og eksperter af forskellig slags, lagde grunden til velfærdsstatens skole 1900-1920. På nationalt plan blev den dog først gennemført langt senere. Projektet her er meget inspireret af Kolstrups afhandling, men det er et åbent spørgsmål, hvor stor en rolle socialdemokratiske lokalpolitikere spillede i de kommuner, der her skal undersøges. Det er i hvert fald naturligt at nævne, at Petersen i *Dansk Velfærdshistorie* påviser, at den danske agrare middelklasse, bønderne, og deres parti Venstre, spillede en afgørende rolle ved danske velfærdsstats fødsel.⁴ Peter Baldwin beskæftiger sig med den europæiske velfærdsstats klassebasis 1875-1975. Han kritiserer den fortolkning, som Kolstrup er eksponent for, der knytter velfærdsstaten til arbejderklassen og dens politiske repræsentanter. Baldwin, der for Danmarks vedkommende støtter sig til Petersen, mener, at de forskellige typer af middelklasser i de undersøgte lande til forskellige tider også havde interesse i og fik gevinst ud af velfærdsstaten.⁵

Ning de Coninck-Smiths disputats *For barnets skyld. Byen, skolen og barndommen 1880-1914* bygger på empirisk materiale fra tre købstæder Esbjerg, Holbæk og Nakskov. Det er forfatterens hovedsynspunkt, at synet på barnet i den pågældende periode ændredes, og at dette medførte skolereformer i de nævnte byer - ja, vel i alle danske købstæder. På den ene side er det relevant for projektet her at være opmærksom på ændringer i synet på barndommen, som det kom til udtryk lokalt. På den anden side falder det uden for denne artikels fokus.

I Kruchow, Larsen og Perssons temaopdelte værk *Bidrag til den danske skoles historie* behandles de lokale forholds betydning for skolen, ligesom skolen ses som en del af Socialdemokratiets velfærdsprojekt. Begge emner behandles dog kun kort.

Børnenes placering i forhold til arbejdsmarkedet havde og har stor betydning for skolen. Emnet har kastet en nordisk debat af sig, og jeg vil også inddrage det i den konkrete beskrivelse af nordsjællandske skoleforhold.

⁴ Se Petersen et al: 'Frem mod socialhjælpsstaten', 311-90, hvor der overbevisende argumenteres for, at alderdomsforsørgelsesloven (1891) var et resultat af pres fra gårdmændene. Den lov hvilede på det universalistiske princip, se Petersen et al: 'Frem mod socialhjælpsstaten', 359. Se desuden samme forfatters artikel: Petersen: 'Gårdmandsvenstre – velfærdsstatens far'.

⁵ Baldwin: *The Politics of Social Solidarity*, 55-65 og 288-299.

Dansk Skolehistorie. Hverdag vilkår og visioner gennem 500 år er et bredt kulturhistorisk værk. Et gennemgående træk er, at der skelnes mellem landsbyskolerne, købstadskolerne og de københavnske skoler. I bind 3 nævnes dog, at skolegangen i nogle af de voksende landsbyer kom til at ligne købstædernes. Til forskel fra dette store værk vil projektet her fokusere på skolens historie som et led i velfærdshistorien.⁶ Hvis vi vender os fra den skolehistoriske forskning på det nationale niveau til den skolehistoriske forskning på det lokale niveau i de her relevante kommuner, er det vigtigste værk Henriette Kragh Jacobsens bog *Fredensborg Skole 1906-2006*. Henriette Kragh Jacobsen ser udviklingen af Fredensborg Skole som en ubrudt succeshistorie og tillægger befolkningsudviklingen og ændringer i skolelovgivningen afgørende betydning for den lokale udvikling.

Værket er empirisk velfunderet, og forfatteren har brugt det væsentligste arkivalske materiale. Ud fra mit synspunkt er det desuden en stor fordel, at forfatteren gør en del ud af udviklingen i Asminderød-Grønholt i almindelighed. Det gælder det politiske miljø og moderniseringsprocessen i starten af 1900-tallet. Omvendt koncentrerer Henriette Kragh Jacobsen sig om en af sognekommunens skoler – Fredensborg Skole, hvor jeg ønsker at beskrive hele kommunens skolevæsen. En anden og vigtigere forskel er, at jeg sætter skolevæsenets udvikling i et velfærdshistorisk perspektiv, hvor Kragh Jacobsen primært forholder sig til det lokale perspektiv.⁷

Fig. 1: Dette postkort viser den bymæssige bebyggelse i Hørsholm. Bygningen til venstre er Hørsholm Rådhus fra 1918. Bygningen viser, at politikerne gerne ville fremstå med større pomp og pragt end man kunne forvente af en almindelig landkommune. Fotografiet er taget før 1932. (Museum Nordsjælland. Hørsholm Lokalarkiv.)

⁶ Søren Kolstrup skriver i sin anmeldelse af tredje bind af *Dansk Velfærdshistorie*, at forfatterne aldrig systematisk diskuterer, om skolen var på vej fra en standsskole til en folkeskole. Jeg er enig med Kolstrup på dette punkt. Se: Kolstrup: 'Anmeldelse', 220.

⁷ Jacobsen: *Fredensborg Skole*, 7. *Fredensborg-Humlebæks årbog* for 2007 er et temanummer omhandlende Humlebæk skole. Heri findes Bent Skov Larsens artikler. Larsen: 'Sletten skole 1907-1926', 19-23; Larsen: 'Sletten skoles udvidelse 1929'.

Projektets problemstillinger

Som nævnt er det min hypotese, at skolevæsenet i landkommuner med bymæssig bebyggelse udviklede sig på en måde, der adskilte sig fra såvel landsbyskolerne som købstadsskolerne, havde en hybrid form. Og det centrale spørgsmål bliver: Hvordan udviklede disse lokale skolevæsener sig, og hvem var de vigtigste lokale aktører? Og i forlængelse heraf bliver det vigtigt at spore lokale særtræk, der kan vise sig at være dele af en lokal identitet.

Kolstrup beskæftiger sig med folkeskolens udvikling i et velfærdshistorisk perspektiv. Hans empiriske grundlag er materiale fra Esbjerg, Nakskov, Århus og København - altså bykommuner. Men hvordan forholdt det sig i resten af landet? I de fleste landkommuner lod reformerne sandsynligvis vente på sig - indtil lovene af 1937 og 1958 blev implementeret; men der fandtes mange kommuner, som på den ene side var landkommuner i lovens forstand, men på den anden side havde bymæssige karaktertræk. De var så mange, og de mente, at de havde så specielle interesser, at de dannede deres egen kommunale organisation mellem købstædernes og landkommunernes. Organisationen hed Fællesorganisationen af landkommuner med bymæssig bebyggelse. Den havde 72 medlemmer, med små 200.000 indbyggere ved stiftelsen i 1915.

Ideelt set burde jeg have beskrevet og analyseret skoleforholdene i alle disse kommuner for at kunne bekræfte eller afkræfte min hypotese. Det kan jeg ikke, men starter med udvalgte kommuner i Nordsjælland. Hvis man sætter lighedstegn mellem Nordsjælland og det gamle Frederiksborg Amt havde Fællesorganisationen af landkommuner med bymæssig bebyggelse ni kommuner som medlemmer. Det var Hørsholm, Tikøb-Hornbæk-Hellebæk, Asminderød-Grønholt, Lillerød, Farum, Helsingør-Valby, Birkerød, Frederiksborg Slotssogn, Søborg-Gilleleje. Yderligere fem kommuner fra den nordlige del af Københavns Amt på grænsen til Frederiksborg Amt var medlemmer. Det drejede sig om Værløse, Søllerød, Lyngby-Taarbæk, Gentofte og Gladsaxe.⁸

Det er min hypotese, at skolevæsenet i disse kommuner i en del af 1800-tallet og 1900-tallet havde en hybrid form bl.a. i kraft af, at lovgivningen gav mulighed for, at landkommuner havde købstadsordnede skoler. Skolevæsenet i disse kommuner fungerede i praksis som en blanding af landsbyordnede og købstadsordnede skolevæsener, inden 1958-loven slog helt igennem, således at hverken den historieforskning, der fokuserer på landsbyskolen eller den historieforskning, der fokuserer på købstadsskolen, indfanger datidens praksis i disse skolevæsener.

⁸ Fællesorganisationen af Landkommuner med Bymæssig bebyggelse. Rigsarkivet (herefter RA). Her findes en liste over organisationens medlemmer. Den er ikke dateret, men findes i materialet om stiftelsen. Foreningen udsprang af utilfredshed med erhvervsbeskatningen, som efter foreningens mening dobbeltbeskattede personer, som boede i en kommune, men drev erhvervsvirksomhed i en anden.

Fig 2: Foto af Hørsholm Skole, der stod færdig i 1897. Fotografiet her er taget mellem år 1900 og 1910. (Museum Nordsjælland. Hørsholm Lokalarkiv). **Fig 3:** Fredensborg Skole efter 1906. (Fredensborg Arkiverne)

Som test af hypotesen er det min hensigt at undersøge skolevæsenets udvikling i en række nordsjællandske forstadskommuner. Her i artiklen vil jeg dog indskrænke mig til Hørsholm og Fredensborg, som i 2007 opstod ved en sammenlægning af Karlebo og Fredensborg, der indtil 1972 hed Asminderød-Grønholt. Som nævnt i indledningen er artiklen tænkt som det første led i et større projekt om nordsjællandsk velfærdshistorie og nordsjællandsk identitet. Hvis man vil undersøge folkeskolens lokale historie i et velfærdshistorisk perspektiv, rejser der sig en række spørgsmål, hvoraf kun nogle få vil blive belyst her i artiklen; men for at demonstrere, i hvilken sammenhæng min undersøgelse skal ses, vil jeg her pege på nogle af disse spørgsmål, selvom de ikke vil blive behandlet yderligere i denne artikel.

I en beskrivelse og analyse af den landsbyordnede skole kommer man ikke uden om begrebet skolegangsordning. Begrebet dækker antallet af skoledage pr. uge henholdsvis i sommer- og vinterhalvåret, inden der blev gennemført undervisning hver dag. Det er relevant at undersøge de lokale skolevæseners med henblik på at belyse følgende spørgsmål: Hvilke skolegangsordninger fandtes der? Hvornår, hvorfor og af hvem blev de ændret? Hvornår indførtes hverdagsundervisning? Hvad var baggrunden? Hang skolegangsordningen sammen med det lokale arbejdsmarked? Hang den sammen med andre forhold i lokalsamfundet?

Traditionelt var undervisningen fælles for drenge og piger i landsbyskolerne. Sandsynligvis fordi der var så få børn, at en kønsadskilt undervisning ville være uforholdsmæssig dyr. Omvendt undervistes de to køn hver for sig i købstæderne. Var undervisningen i de undersøgte kommuner kønsintegreret eller kønsadskilt? Hvad var baggrunden for praksis på området?

I 1899 vedtoges en ny lov for folkeskolen, og i 1903 vedtoges den såkaldte alment skolelov, der indførte mellem skolen. Hvordan blev de implementeret i kommunerne?

Hvor stor en andel af børnene frekventerede henholdsvis offentlig og privat skole? Hvilken holdning havde politikerne/kommunen til privat undervisning? Hvilken rolle havde de private skoler? Var de mere progressive end den offentlige skole?

Fik kvindernes valgret til kommunalbestyrelserne i 1908 betydning for det lokale skolevæsen?

Indførelsen af mellemskolen og senere den praktiske mellemskole bør på samme måde blive undersøgt for at svare på spørgsmålene: Hvem gennemførte reformerne og hvorfor?

To af de væsentligste spørgsmål i skolens historie i et velfærdshistorisk perspektiv vil blive belyst på basis af empirisk materiale i det følgende. Det drejer sig for det første om det kvalitetsløft, som nogle skoler oplevede ved at gå fra at være landsbyordnede til at være købstadsordnede omkring 1920. Hvordan skete det og hvem gennemførte ændringerne? Hvad var baggrunden? Specielt fokus vil der være på aktørerne - hvem var de? Var det her Socialdemokratiet, som repræsentant for arbejderklassen, der var hoveddrivkraften i skiftende alliancer med borgerlige partier og forskellige grupper af eksperter, som Kolstrup kommer frem til i sine byer. Eller var det grupper fra middelklassen? Hvordan forstod disse aktører sig selv og deres rolle?

For det andet drejer det sig om spørgsmålet om, hvorvidt ændringerne af skoleforholdene i 1920'erne var et skridt frem mod en universalistisk folkeskole med gratis undervisning og undervisningsmidler. Alle disse problemstillinger antyder, hvordan en mere udfoldet lokal skolehistorie i velfærdshistorisk perspektiv efter min mening bør se ud; men her i denne korte artikel vil fokus være på to problemer, som jeg vil koncentrere mig om. For det første indførelsen af købstadsordnede skoler. Og for det andet indførelsen af gratis undervisning og undervisningsmidler i to kommuner – Hørsholm og Asminderød-Grønholt. Asminderød-Grønholt skiftede navn til Fredensborg-Humlebæk i 1972 og i 2007 fusionerede kommunen med Karlebo til Fredensborg.

Artiklens centrale problemstillinger

På de foregående sider har jeg forsøgt at argumentere for relevansen af en skolehistorisk undersøgelse af landkommuner med bymæssig bebyggelse i et velfærdshistorisk perspektiv, og jeg har forsøgt at placere det i en forskningssammenhæng, ligesom jeg har peget på en lang række af problemer, der burde undersøges empirisk. Jeg vil imidlertid i denne lille artikel indsnævre fokus meget. Dels vil jeg koncentrere mig om to kommuner - nemlig Hørsholm og Asminderød-Grønholt, der i dag er en del af Fredensborg Kommune. Dels vil jeg koncentrere mig om de to ovennævnte spørgsmål, der kan sammenfattes i et spørgsmål: nærmede den kommunale skole i de pågældende kommuner sig en universalistisk folkeskole? I 2014 fejrede vi, at det var 200 år siden, at der blev udstedt fem anordninger, der skulle regulere skoleforholdene i det danske monarki; men det giver ikke mening at tale om folkeskolen allerede fra 1814, for de undervisningspligtige børn gik i vidt forskellige skoler, alt efter om de boede på land eller i by, ligesom der var forskel på skolegangen for børn af fattige eller rige forældre, og ordet folkeskole optræder da også første gang i en lovtekst fra 1899 - nemlig i "Lov om forskellige forhold vedrørende Folkeskolen". Den lov gjaldt hele Danmark, såvel by som land som landkommuner med bymæssig bebyggelse, så i lovgivningens forstand havde man en folkeskole – også i de nævnte kommuner. Jeg mener imidlertid ikke, at man kan sige, at der var tale om en folkeskole i praksis.

I landkommunerne fandtes den landsbyordnede undervisning. Her blev de undervisningspligtige børn mellem 7 og 14 undervist i to eventuelt fire klasser på tværs af deres alder. Klassekvotienten var højere end i købstæderne og fagrækken kortere. I de landsbyordnede skoler var der ikke undervisning, der kunne føre til eksaminer, der gav adgang til videregående uddannelser. Så skulle et landbobarn have en eksamen,

måtte forældrene have ressourcer til at lade barnet frekventere den nærmeste købstadsordnede skole eller en privat skole.

I købstæderne bestod den offentlige skole dels af en skole, hvor forældrene betalte for undervisningen og dels af en gratis skole, kaldet friskole, for dem, hvis forældre ikke kunne betale. I friskolen rådede man over langt færre ressourcer og kunne derfor kun give de fattige børn en undervisning af lavere kvalitet end i betalingsskolen. Desuden fandtes i købstæderne og i en vis udstrækning i landkommunerne private skoler, der blev drevet som forretninger, hvor forældrene derfor skulle betale.

Med alment skoleloven af 1903 indførtes den såkaldte mellemskole og dertil hørende mellemskoleeksamen, der gav adgang til realeksamen eller studentereksamen. Denne skoleform indførtes imidlertid ikke i de landsbyordnede skoler og langt fra i alle offentlige købstadsordnede inden 1920. Derimod tog mange private skoler denne form til sig som en ny indtægtskilde.

Som det fremgår, gik de danske børn ikke i den samme skole. Skolegangen afspejlede skellet mellem land og by og klasseforholdene i henholdsvis by og på land. Dette gjaldt også adgangen til en videregående uddannelse, ligesom adgangen til en videregående uddannelse i høj grad var socialt betinget.

Hvornår og hvordan ændredes dette skolevæsen, så man med en vis ret kan sige, at alle danske børn gik i den samme skole og i princippet fik de samme muligheder for uddannelse? Og hvem gennemførte disse ændringer? Disse spørgsmål vil jeg forsøge at belyse for de udvalgte kommuners vedkommende. Som udgangspunkt for undersøgelsen er det nyttigt at se nærmere på, hvordan denne problematik er blevet behandlet af førmtalte Kolstrup. Han mener, at den danske velfærdsstats kvalitative træk blev formet før efterkrigstidens (Anden Verdenskrig) højkonjunktur i tre perioder og uddyber med at sige: "For det første kommunesocialismens periode fra 1900 til 1920, der foregreb en senere tids velfærdstræk. Skolen og det moderne hospital blev institutioner for alle samfundets borgere, socialhjælpen fik mindre almisseræg end tidligere, og boligen blev en integreret del af reformpolitikken".⁹

Hvad angår aktørerne – altså svaret på spørgsmålet: Hvem kan tage æren for, eller hvem har ansvaret for velfærdspolitikken, siger Kolstrup, at Socialdemokratiet var den udfarende kraft bag de politiske kompromisser, som skabte de danske velfærdslove; men på lokalt plan forholdt det kompromis sig anderledes i de såkaldt røde byer, hvor partiet, som indehaver af det politiske flertal, undertiden kunne realisere dele af sit program.¹⁰

Afgørende for at forstå, hvorfor Kolstrup daterer udformningen af den danske velfærdsstats kvalitative træk til kommunesocialismens periode 1900-1920, er selvfølgelig de kriterier, han lægger til grund for sin definition af velfærdsstaten. Det drejer sig om universalisme, skattefinansiering, medborgerrettigheder og forebyggende initiativer. Da disse principper blev omsat i praksis, betød det, som Kolstrup ser det: "Skøn

⁹ Kolstrup: Velfærdsstatens Rødder, 35.

¹⁰ Kolstrup: Velfærdsstatens Rødder, 36 og 235

*almisse og filantropisk indsats blev nu i stigende omfang afløst af hjælp efter behov og borgerrettigheder, og byens skole samt hospital gjort til fælles institutioner for alle borgere”.*¹¹

I sin konklusion kommer han nærmere ind på sammenhængen mellem det lokale og nationale. Han mener ikke, at der går en lige linje mellem reformerne i de socialdemokratisk dominerede kommuner og velfærdsreformerne på nationalt plan. Så langt fra; men han mener kort sagt, at der i en række danske købstadskommuner i perioden 1900-1920 gennemførtes en række skolereformer, som foregreb senere tiders nationale lovgivning, der skabte velfærdsstatens danske folkeskole. Og han mener vel at mærke, at den vigtigste aktør i gennemførelsen af reformerne på kommunalt plan var den socialdemokratiske arbejderbevægelse.¹²

På baggrund af Kolstrups synspunkter vil jeg undersøge, om der i Hørsholm og Asminderød-Grønholt i første fjerdedel af 1900-tallet gennemførtes skolereformer, der rummede elementer, som pegede fremad mod senere tiders velfærdsstatslige skole. Det drejer sig i første omgang om universalismen og skattebetalingen. Blev den kommunale skole en skole for alle betalt via skatterne? Og i bekræftende fald vil jeg undersøge, hvem de centrale aktører var? Hvem havde ansvaret for, eller hvem kunne tage æren for, disse reformer? – disse fremskridt frem mod en folkeskole såvel af navn som af gavn.

Fig. 4: Hørsholm Kommuneskole. Lærerpersonalet 1922. Bagerste række fra venstre: Louis Krogen, Fabritius, F.V. Tryde, Hansigne Hintze, frk. Hartung, Gunnar Gunge, H.C. Rosted, Hans Hvilsted, en vikar. Museum Nordsjælland. Hørsholm Lokalarkiv. Forreste række fra venstre: Marie Nielsen (stående), Elisabeth Høiriis, Johanne Bricka, Bent Christensen, frk. Kallehauge, Niels Bahn, overlærer C. Mørch. (Museum Nordsjælland. Hørsholm Lokalarkiv)

Fig. 5: Forskolen i Rungsted 1915. Th. lærer Hvilsted. (Museum Nordsjælland. Hørsholm Lokalarkiv)

¹¹ Kolstrup: *Velfærdsstatens Rødder*, 40. Se desuden den malende beskrivelse på side 234.

¹² Kolstrup: *Velfærdsstatens Rødder*, 444.

Centrale begreber

I analysen af det historiske empiriske materiale benytter jeg mig af moderne, nutidige begreber. Velfærdsstat er det centrale begreb, og i vurderingen af udviklingen af denne er begreber som universalisme og skattefinansiering vigtige, selvom de først bliver dækkende i anden halvdel af 1900-tallet.¹³

Jeg tillader mig også at bruge det forkætrede begreb fremskridt. Jeg bruger det dog ikke i en universalhistorisk betydning, men udelukkende i en veldefineret snæver betydning om ændringer i de lokale skolevæseners, der peger frem mod en folkeskole med gratis, skattefinansieret fælles skolegang for alle som udtryk for, at kommunens valgte repræsentanter havde besluttet, at undervisningen af børn i den undervisningspligtige alder skulle varetages af det offentlige.

Gunhild Nissens metodiske overvejelser er vigtige for projektet her. Hun skriver, at folkeskolens historie ikke dækkende kan udforskes ud fra lovgivningens og centralmagts synsvinkel; men at den heller ikke kan skrives udelukkende ved selv et stort antal lokalhistoriske undersøgelser. Den kan skrives ved en kombination af lokalstudier under relevante synsvinkler og bearbejdelse af det store ensartede talmateriale, der ligger om folkeskolens forhold.

Analysen af udviklingen i de udvalgte skolevæseners sker med udgangspunkt i en beskrivelse af den lokale kontekst.

Når det drejer sig om de centrale spørgsmål: Hvorfor udviklede de lokale skolevæseners sig, som de gjorde, og hvem var aktørerne, vil projektet ikke på forhånd lægge sig fast på et af de mulige teoretiske perspektiver, men forholde sig eklektisk til forskellige teorier.

Materiale

Skolekommissionernes forhandlingsprotokoller i de kommunale arkiver giver et indblik i skolevæsenernes problemer og væsentlige ændringer i disse. Sognerådets forhandlingsprotokoller og sager er de centrale kilder til beslutninger om det lokale skolevæsen.

Skoledirektionen havde det overordnede tilsyn med skolevæsenet, hvad der gør dets arkiv vigtigt for projektet; men det har ikke været muligt her at finde det forventede arkivalske materiale.

I Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet findes approberede skoleplaner, der viser overordnede planer for kommunernes skolevæseners, ligesom ministeriets arkiv rummer de såkaldte skoleberetninger, som er årlige indberetninger til ministeriet om skolevæsenets tilstand i de enkelte kommuner.

De lokale aviser havde stærke partipolitiske bindinger. Derfor kan de bruges til at identificere partiernes holdninger.

Endelig rummer de lokalhistoriske arkiver relevant materiale af privat proveniens samt et stort billedmateriale.

¹³ Se note 1, hvad angår universalisme.

Hørsholm

Jeg har i anden sammenhæng beskrevet de ændringer, der skete med Hørsholms Skolevæsen omkring 1920. I samme artikel behandles forhistorien og konteksten.¹⁴ Det vil jeg ikke gentage her. Blot vil jeg pege på nogle få pointer i den historie.

Hørsholm Kommune var en landkommune; men havde også bymæssige karaktertræk. Ja, den havde endog store industrier inden for sine grænser og lige på den anden side af kommunegrænsen til nabokommunen Birkerød. Kommunen var da også et aktivt medlem af Fællesorganisationen af Landkommuner med bymæssig bebyggelse fra organisationens stiftelse i 1915. Desuden er det vigtigt at nævne, at kommunens indbyggertal steg kraftigt i den relevante periode. I 1901 boede her 1.656 indbyggere. I 1916 var tallet steget til 2.644, for i 1921, at være oppe på 3.058, således, at befolkningstallet i denne periode steg med næsten 85 %.¹⁵

Reformen af Hørsholms skolevæsen bestod kort fortalt i, at kommunen simpelthen overtog den private Hørsholm Kost- og Realskole og indførte et købstadsordnet skolevæsen med mellemskole og realskole.¹⁶ Dermed fik det kommunale skolevæsen et kvalitetsløft. At det var det, de toneangivende politikere ville, antydes af en udtalelse fra den daværende sognerådsformand, apoteker Paul Scheel. Han siger på et møde

Fig 6: Realklassen 1914, på Hørsholm Kost og realskole. Personerne er Herman Bahn, Robert Nielsen Walther Kannevorf Wilhelm Bang og Karen Marie Olsen. (Museum Nordsjælland. Hørsholm Lokalkiv)

Fig. 7: Apoteker Paul Scheel, konservativt medlem af sognerådet 1913-21. Sognerådsformand 1914-21. (Museum Nordsjælland. Hørsholm Lokalkiv)

¹⁴ Jensen: 'Brudstykker af Hørsholms skolehistorie', 16-24.

¹⁵ Folketal, areal og klima. 1901-60, 100-101.

¹⁶ Udviklingen i lønnen for henholdsvis kommunalt ansatte og privat ansatte lærere gav de kommunalt ansatte et forspring på grund af lovgivning. Dette gav de private skoler et rekrutteringsproblem og et økonomisk problem. Det er måske en del af baggrunden for, at den private skole i Hørsholm bliver solgt til kommunen. Hverken i artiklen fra 2014 (Jensen: 'Brudstykker af Hørsholms skolehistorie') eller her har jeg haft mulighed for at undersøge det nærmere.

9.februar 1920, hvor man behandler kommunens fremtidige skole: *"Hørsholm Skolevæsen vil, saasnart vi kan faa Penge, blive et 1`Klasses Skolevæsen."*¹⁷

Her vil jeg først og fremmest undersøge, hvorvidt reformen var udtryk for det, som Kolstrup kalder universalisme – altså om den offentlige kommunale skole som følge af reformen blev skolen for alle med bopæl i kommunen uanset køn, indkomst eller tilknytning til arbejdsmarkedet. Endvidere om denne skole var skattefinansieret og i den forstand gratis for den enkelte, således at man kan sige, at den var udtryk for, at det offentlige påtog sig skoleopgaven på fællesskabets vegne. Kort sagt om den offentlige skole blev folkeskole ikke bare af navn, men også af gavn.¹⁸

Kernen i reformen kom til udtryk i skoleplanen, og om den skoleplan for Hørsholms skolevæsen, der blev approberet af undervisningsministeriet 19. november 1920, kan man i hvert fald sige, at den ikke var udtryk en universalistisk tankegang.¹⁹ Der indførtes betaling for børn, der gik i mellem- og realskolen. Betalingen afhang af forældrenes skattepligtige indkomst, således at for indtægter under 5.000 kr. om året var skolegangen gratis; men for indtægter derover steg betalingen fra 4 kr. om måneden til 16 kr. om måneden for indtægter over 16.000 kr. Dog var der reduktion i betalingen, hvis en forsørger havde flere end et barn. Bøger og undervisningsmateriel var kun gratis for børn, der fik gratis undervisning.

Skoleplanen betød altså slet ikke, at skolegangen blev en universel og skattefinansieret gratis ydelse. Ud fra et 2019-synspunkt, hvor enhver ændring i og af folkeskolen kaster debat af sig, er det nærliggende at forvente, at spørgsmålet om betaling af skolepenge i den offentlige skole affødte meget debat i lokalsamfundet, så lad os lede efter tegn på en sådan.

¹⁷ Protokol over Forhandlinger uden for Sogneraadet. Journal 1927-33.10/42-44. Sogneraadet 1861-1941. Hørsholm Kommune, RA. Paul Scheel siger det ganske vist i en situation, hvor han forsøger at få Birkerød til at binde sig til at sende elever, og dermed penge, til det nye skolevæsen; men han lader jo handling følge ord. H.C. Rosted, der var lærer i den private skole, som kommunen overtog, og blev ansat i den kommunale senere, skrev senere i et utrykt manus, at ændringerne i skolevæsenet var et led i den politik, der skulle gøre Hørsholm til den ideelle udflytterkommune. Se: Rosted: 'Fra Almueskole til folkeskole', 21.

¹⁸ Kolstrup: Velfærdsstatens Rødder, 16.

¹⁹ Journalsager 14.1.0/1-2. Sogneraadet 1861-1941. Hørsholm Kommune, RA. Skoleplanen er hverken dateret eller underskrevet; men den sammenhæng, hvori dokumentet, optræder sandsynliggør, at det er en afskrift eller kopi af den originale skoleplan. Desværre findes den ikke, hvor den burde være, nemlig i Undervisningsministeriet 1920-34. Skoleplaner m.v. Købstæder m.v. paa Øerne. Her findes skoleplanen fra 1922, som vil blive omtalt senere. I *Hørsholm Avis* omtales under 3.april forslaget til skoleplan og den indtægtsgraderede betaling omtales. Den oprindelige plan fra findes heller ikke i: Skoledirektionen. Lyng-Kronborg Herreds Provsti. RA.

Fig. 8: Murer Vald. Witt (1878-1960) socialdemokratisk medlem af sognerådet 1913-25. (Museum Nordsjælland. Hørsholm Lokalarkiv)

Fig. 9: Overlærer Hans Hvilsted 1885-1964. Socialdemokratisk medlem af sognerådet 1917-1921. (Museum Nordsjælland. Hørsholm Lokalarkiv)

Emnet berøres kort under nogle drøftelser mellem repræsentanter for Hørsholm og Birkerød sogneråd i forbindelse med Hørsholm Kommunes overtagelse af den private realskole 9. februar 1920. Hørsholm sogneråd ville sikre sig, at Birkerød betalte for de af kommunens børn, der i fremtiden ville gå i den nye kommunale mellem- og realskole. Da Birkerøds repræsentant, H. Hansen, gerne vil vide lidt mere om formen for den kommunale realskole, svarer den konservative sognerådsformand Paul Scheel: *"En gratis Underskole, derefter Mellemskole og senere Realklassen"*.²⁰ Scheel skelner helt klar mellem den obligatoriske undervisning, som skal være gratis, og mellem-og realskolen.

Socialdemokratiets synspunkt kommer frem i *Nordsjællands Socialdemokrats* referat fra sognerådsmødet 16. februar:

"Efter en kort diskussion hvorunder Sogneraadsformanden oplyste at Skolepengene i Mellem og Realklassen efter Kommunens overtagelse vilde blive ansat efter samme regler som ved Statsskolerne talte Hvilsted og Wissing stærkt anbefalende denne for Kommunen saa betydelige Sag. Wissing takkede Udvalget for denne Indstilling af Forslaget, der var i nøje Overensstemmelse med det af Socialdemokraterne i Fjor fremsatte Forslag."²¹

Wissing og Hvilsted var socialdemokratiske medlemmer af sognerådet. At de lokale socialdemokrater på den måde kan bakke op om et kommunalt skolevæsen, der medfører betaling af skolepenge, er overraskende, for i partiets principprogram fra 1913 kræves i § 6 vederlagsfri skoleundervisning og adgang

²⁰ Skoleordningen. 1. Møde Aar 1920 den 9. februar. Protokol over Forhandlinger uden for Sognerådet 1927-1933 m.m. Hørsholm Kommune. RA.

²¹ Nordsjællands Socialdemokrat, 18. februar 1920.

til den højere og højeste undervisning uden hensyn til ydre kår.²² Endvidere hed det i den lokale partiforenings valgavis i anledning af kommunevalget i 1913:

”Socialdemokratiet ønsker, at Skoleundervisningen meddeles i en fælles Skole for alle Børn, og hvor ethvert Barn kan faa saa fyldig Undervisning, som deres Evner tillader, til Realeksamen, Studentereksamen, og mulig videre, uden Hensyn til Forældrenes Kaar. De Fripladser, som Kommunen raader over i de private Skoler, for dens Tilskud til disse, er et lille, om end kun lille og svagt, skridt her hen imod.

Socialdemokraterne har da ogsaa hævdet, at disse Fripladser fortrinsvis skuldes tildeles flittige og velbegavede Børn fra Kommuneskolen, hvis Forældre ikke selv har Raad til at give dem en Undervisning, der svarer til Børnenes Evner. ”²³

På den baggrund kan man roligt sige, at partiet såvel på centralt plan som lokalt havde som mål at få skabt en folkeskole efter universalistiske principper. Desuden var partiet på vej frem og sigtede helt klart efter flere mandater i sognerådet, hvor man allerede havde 5 af rådets 11 pladser. Så man kunne have forventet, at partiet agiterede mod betalingsmodellen i overensstemmelse med partiprogrammet.²⁴ En gennemgang

Fig. 10: Vognmand Th. Wissing socialdemokratisk medlem af sognerådet 1917-21. (Museum Nordsjælland. Hørsholm Lokalkiv)

Fig. 11: Frederik Nielsen (Socialdemokratiet) medlem af sognerådet/kommunalbestyrelsen 1921-1954. Formand for sognerådet 1943-1946. Redaktør, f. 11/12-1881, d. 24/8-1958. (Museum Nordsjælland. Hørsholm Lokalkiv)

²² Socialdemokratiets principprogram 1913, <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/socialdemokratiets-principprogram-1913/> [11.11.2019].

²³ Valgavis for Hørsholm, Birkerød og Bloustrød Kommuner. Udgivet af de socialdemokratiske Foreninger. Marts 1913. Valgavisen er udgivet i anledning af kommunevalget i 1913. I den tilsvarende valgavis, der blev lavet op til kommunevalget i 1917 hævdes, at Socialdemokratiet har foreslået, at de private skoler (Hørsholm Private Realskole og Rungsted Kostskole) skulle stille fripladser til rådighed for børn fra kommuneskolen for hele det beløb, som kommunen støttede med. Kommunevalget i 1921 er så præget af en total konflikt mellem Socialdemokratiet og den borgerlige fællesliste omkring kommunens økonomi, at partiets valgavis slet ikke nævner enkelte politikområder. Se: Valgavis for Hørsholm, Birkerød og Bloustrød Kommuner udgivet af de socialdemokratiske Foreninger 1913, 1917 og 1921, Fredensborg Arkiverne (herefter FA).

²⁴ I Forhandlingsprotokol, 23/10 1917. Forhandlingsprotokoller 1905-1959. Socialdemokratisk Forening for Hørsholm. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv (herefter ABA) anføres, at bestyrelsen beslutter at købe ”*Bresemanns bog om Nakskov under socialistisk Styre*”. Bresemann var manden bag indførelsen af den fælles skole i den røde by – Nakskov. Jf. Kolstrup: *Velfærdsstatens Rødder*, 75-84.

af den lokale partiforenings forhandlingsprotokol for 1915-1928 viser, at man ikke brugte særlig meget tid på arbejdet i sognerådet i dette forum overhovedet. Og når man gjorde, var det sociale spørgsmål, der var på tapetet. Kun en enkelt gang hedder det: "*Der udspandt sig nogen diskussion om Skoleforholdene*".²⁵ I henholdsvis den konservative *Hørsholm Avis* og *Nordsjællands Socialdemokrat* udspandt der sig derimod en strid om skolesagen generelt. Som citeret ovenfor hævdede det socialdemokratiske medlem af sognerådet vognmand Th. Wissing, at det forslag, der nu var blevet vedtaget, var i nøje overensstemmelse med et forslag, som partiet havde fremsat året tidligere. Wissing vil altså tage æren for den nye reform; men her har man gjort regning uden vært, for sognerådsformanden tager til genmæle i *Hørsholm Avis* under 10.marts 1920. Avisen skriver, at sognerådsmanden: "paatalte at "Socialdemokraten" vilde tilsnige sig Æren af den nye Skoleordning som kommende fra deres Parti. Det foreliggende Resultat var ikke Følge af nogen Tvang, men skyldtes udelukkende det gode Samarbejde mellem Sogneraadets to Grupper."

Det har ikke været muligt at finde det forslag til ændring af skolevæsenet, som det socialdemokratiske sognerådsmedlem Wissing omtaler ovenfor; men man kan i hvert fald roligt fastslå, at socialdemokraterne og de borgerlige kappes om at tage æren for skolereformen, selvom Scheel er påfaldende tilbageholdende i sin retorik, og der er vel at mærke ingen diskussion af, at reformen medfører indførelse af betalingskole i den kommunale skole, hvad der stod i modsætning til det socialdemokratiske partiprogram.

Forklaringen på, at Socialdemokratiet alligevel støtter reformen, findes måske i en artikel i *Nordsjællands Socialdemokrat* fra 7/3 1920. Artiklen er vendt mod stiftelsen af Rungsted Kostskoles Forberedelsesskole, senere Rungsted Private Realskole, i foråret 1920. Heri hedder det under overskriften enhedsskolen: "Som det vil være bekendt har Hørsholm Sogneråd vedtaget at gennemføre Enhedsskolen fra Begyndelsen af næste Skoleaar, altsaa efter Sommerferien og har dertil ved 1. Behandling vedtaget at købe Hørsholm Realskole. Alle mindrebemidlede hilser naturligvis med Glæde denne Ordning, hvorved netop alle Eleverne fra Skolens Begyndelse stilles paa lige Fod og enten Forældrenes Indtægt er stor eller lille maa de alle begynde i den samme Underskole, hvorfra først deres Evner senere bestemmer Overgangen til Mellem og Realskolen.

Alle vegne hvor denne demokratiske Skoleordning er gennemført, har der imidlertid med mere eller mindre Held været gjort Forsøg paa fra en vis Klasse Borgere at forringe Enhedsskolen ved at oprette særlig private Underskoler. At et saadant Forsøg ogsaa vilde blive foretaget her i Kommunen, følte vi os ganske overbevist om, men overfor Skolemænd, hvor vi fremsatte dette, er der bleven bestemt pointeret at dette ikke vilde ske.

Nu viser det sig alligevel, at vi havde Ret i vor Formodning, idet en del Beboere har stiftet en Forberedelsesskole beregnet paa Elevernes Overgang i Rungsted Kostskole som fra 1.april overgaar til Statsskole.

Det næste Skridt, der fra disse Beboeres Side vil blive foretaget, er lige saa sikkert et Andragende til Sogneraadet om under en eller anden Form at give et større Tilskud til denne Skole, og her er det vi i Tide gerne vil raabe et Varsko til Sogneraadet."²⁶

²⁵ Forhandlingsprotokol, 24/4 1922. Forhandlingsprotokoller 1905-1959. Socialdemokratisk Forening for Hørsholm. ABA.

Læser man denne artikel i sammenhæng med den ovenfor beskrevne historie om Socialdemokratiets rolle i reformen, hvor Hørsholm Kommune overtager den private Hørsholm Kost- og Realskole, er det klart, at partiets vigtigste mål er at skabe en skole, hvor alle skolepligtige børn starter sammen i en fælles gratis skattefinansieret underskole. Selvfølgelig ønsker partiet også, at børnenes videre færd i skolen skal være uafhængig af forældrenes forhold og kun afhænge af børnenes evner; men det vigtigste er den fælles skolestart. Dermed er historien om betaling i den kommunale skole imidlertid ikke slut.

Ved kommunevalget 11. marts 1921 gik Socialdemokratiet tilbage fra fem til fire medlemmer af sognerådet. Den borgerlige liste fik syv mandater. Det er bemærkelsesværdigt, at alle de borgerlige medlemmer var nyvalgte. I opstillingsprocessen for den borgerlige fællesliste havde man opstillet nye kandidater og set bort fra de hidtidige medlemmer af sognerådet. Det mest bemærkelsesværdige var fravalget af den hidtidige frontfigur og sognerådsformand Scheel, der er citeret flere gange ovenfor, og som spillede en vigtig rolle i skolesagen.²⁷

Om det er resultatet af kommunevalget eller andre forhold, der har spillet ind, vil jeg lade ligge her; men kommunen ændrer politik i spørgsmålet om skolepenge. På skoleudvalgsmødet den 20. juni 1921 blev det enstemmigt vedtaget at fremsætte et forslag til ændring af skoleplanen for sognerådet,

Fig. 12: Axel Karl Anders Nielsen (1876-1928) var konservativt medlem af Hørsholm Sogneråd og af det skoleudvalg, der i enighed indstillede til sognerådet, at gøre undervisningen i det kommunale skolevæsen gratis. (Museum Nordsjælland. Hørsholm Lokalarkiv)

Fig. 13: Plantereskoleejer Jens Bornø (1873-1949) konservativt medlem af sognerådet og sognerådsformand 1921-1937) (Museum Nordsjælland. Hørsholm Lokalarkiv)

26 Nordsjællands Socialdemokrat 7. marts 1920.

²⁷ *Nordsjællands Socialdemokrat* omtaler med slet skjult skadefryd flere uenigheder i den borgerlige lejr. Jf. *Nordsjællands Socialdemokrat* 18. september 1920; *Nordsjællands Socialdemokrat* 24. februar 1921, *Nordsjællands Socialdemokrat* 4. marts 1921. Det har ikke været muligt at finde noget uddybende i den konservative avis - *Hørsholm Avis*.

"... saaledes at al Undervisning bliver gratis for Kommunens Børn, hvorimod Skolebøgerne maa anskaffes af Forældrene. Dog kan der i enkelte Tilfælde efter Ansøgning til Sogneraadet ogsaa gives gratis Bøger".²⁸ Denne indstilling vedtages af sognerådet allerede den 30. juni 1921 og approberes af ministeriet i foråret 1922.²⁹ I denne skoleplans §6 hedder det:

"Al Undervisning er gratis for de i Kommunen hjemmehørende Børn. Undervisningsmateriale er kun gratis for Grund – og Hovedskolens Børn, hvorimod Bøger og Undervisningsmateriale ellers maa betales af Forældrene og kun er gratis naar Sogneraadet efter Andragende har bevilget saadant, hvilket kun i enkelte Tilfælde vil kunne forvente."³⁰

Som det forhåbentlig fremgår, var der bred politisk enighed omkring reformen, og det er svært at sige, hvorfra initiativet kom. Den gruppe af personer, der sad i sognerådet og dermed havde det politiske ansvar,

Fig. 14: Hørsholm Sogneråd 1917-1921 fotograferet på Hørsholm Skole, hvor man holdt møde før rådhuset blev bygget. Personerne er fra venstre: Ekspedient Chr. Jensen, Nordsjællands Socialdemokrat, Hørsholm (ikke medlem af sognerådet), birkefuldmægtig Gunnar Glarbo, Hørsholm, urmager Jul. Larsen, Hørsholm, tømrermester N.R. Larsen, Mikkeltorg, Fru Marie Træde, Hørsholm, ukendt person, apoteker Paul Scheel, sognerådsformand, murer V. Witt, Vallerød, assistent Oluf Jørgensen, Vognmand Th. Wissing, Hørsholm, kommunelærer Hans Hvilsted, Hørsholm. (Museum Nordsjælland. Hørsholm Lokalarkiv)

²⁸ Brev fra skoleudvalget til sognerådet. Journalsager 1911 14-5-2 1940 14-1-6. Sogneraadet, Hørsholm Kommune. RA.

²⁹ Forhandlingsprotokol under 30/6 1921 og 3/3 1922. Sogneraadet, Hørsholm Kommune. RA. Se desuden: Skoleplaner, amtvis ordnede 1920-1934, Børne- og Undervisningsministeriet. RA.

³⁰ Skoleplaner, amtvis ordnede 1920-1934, Børne- og Undervisningsministeriet. RA.

bestod helt overvejende af folk fra byerhvervene. Blandt disse var selvstændige næringsdrivende og folk tilhørende det højere borgerskab godt repræsenteret, hvorimod almindelige lønmodtagere var underrepræsenterede. Det samme gjaldt kvinder.

Hørsholm Sogneråd vedtager enstemmigt og uden diskussion en vigtig reform af det kommunale skolevæsen i 1920. Den kommunale skole bliver købstadsordnet. Reformen indebærer et løft af skolen, så den kommer til at omfatte mellem- og realklasser. Reformen sker ved, at kommunen overtager den Private Hørsholm Kost og Realskole. Efter reformens gennemførelse kappedes de borgerlige og Socialdemokratiet om at tage æren for den. Og det vil jeg tolke som et udtryk for, at den var et kompromis mellem Socialdemokratiet og de borgerlige. Mellem Socialdemokratiets ønske om en fælles, gratis og skattefinansieret underskole for alle og de borgerliges ønske om at skabe en attraktiv offentlig skole, der kunne give adgang til videre uddannelse i gymnasiet.

Reformen indebar indtægtsgraderet betaling for deltagelse i undervisningen i mellem – og realklasserne. Det var i modsætning til det socialdemokratiske principprogram, men gav ikke anledning til mislyde. Det samme gjaldt det forhold, at det forudsattes, at forældrene betalte for undervisningsmaterialer til børn i mellem- og realskolen. Tilsyneladende var det vigtigste for Socialdemokratiet, at grundskolen var fælles for alle. Så betød det mindre for partiet, at eksamensskolen var en betalingskole.

Efter kommunevalget i foråret 1921, hvor de borgerlige vandt et mandat, vedtog sognerådet at ændre skoleplanen, så det blev gratis at følge undervisningen også i mellem- og realklasserne. Dog bibeholdtes betalingen for undervisningsmaterialer for mellem- og realskolen. Alt dette skete uden den store politiske diskussion, selvom man kan se oprettelsen af det, der blev til Rungsted Private Realskole, som en reaktion herpå.³¹

Den kommunale skole i Hørsholm var ikke blevet en folkeskole med den reform, jeg her har behandlet, men det var tæt på. Der skulle stadig betales for bøger og undervisningsmateriale for børn i mellem- og realskolen, hvis forældrene ikke ville stå med hatten i hånden og søge sognerådet om gratis bøger og undervisningsmidler.³² Desuden betød skabelsen af Rungsted Private Realskole i 1920, på trods af dens få elever i starten, et brud på den enhedsskole, som Socialdemokratiet ønskede.

³¹ Se pjecen *Rungsted Private Realskole 1920-1970* og Forhandlingsprotokol for Rungsted Kostskoles Forberedelsesskole 1920-1930. Hørsholm Lokalarkiv (herefter HL).

³² Det fremgår af sognerådets forhandlingsprotokol, at forældre søgte om gratis bøger til deres børn.

Fig. 15: Klasseværelse på Fredensborg Skole u.a. (Fredensborg Arkiverne)

Fig. 16: Fredensborg Skole med elever og lærere 1920. (Fredensborg Arkiverne)

Asminderød-Grønholt 1900-1920

I min analyse af skolevæsenet i Asminderød-Grønholt vil jeg tage udgangspunkt i den samme problemstilling, som i behandlingen af Hørsholms skolevæsen ovenfor. Jeg vil kort sagt undersøge, om det kommunale skolevæsen blev en folkeskole ikke bare af navn, men også af gavn. Da jeg imidlertid ikke tidligere har beskæftiget mig med Asminderød-Grønholts skolevæsen, vil jeg her gå lidt bredere til værks i beskrivelsen af lokalsamfundet og ændringerne i skolevæsenet.

Asminderød-Grønholt landkommune havde i lighed med andre kommuner i Nordsjælland siden 1700-tallet været forkælet, hvad angår vejnet, i kraft af kongevejene, som var blevet anlagt for at lette kommunikationen mellem København og de nordsjællandske kongeslotte. I 1864 åbnede den såkaldte Nordbane, der var en jernbanelinje fra København over Hellerup, Lyngby, Holte, Birkerød, Lillerød, Hillerød, Fredensborg og herfra videre til Helsingør. Det betød togaftange mod København og Helsingør tre gange daglig til gavn for såvel person- som godstransport. Dermed var en vigtig forudsætning for den vækst, som området kom til at opleve især i 1900-tallet, på plads.

Jernbanen gav anledning til den bebyggelse og de erhverv, som man så i alle andre stationsbyer, som blev centre for den lokale handel, service og håndværksvirksomhed, godt hjulpet på vej af ophævelsen af de gamle købstæders monopol på håndværk og handel og indførelsen af næringsfrihed i 1862. I Fredensborg fik udviklingen imidlertid en speciel drejning. For det første tiltrak området mange rekonvalescenter og pensionister. For det andet tiltrak man mange landliggere, som lejede sig ind hos de lokale. De få, der havde råd til at erhverve en bolig her, boede og arbejdede som oftest i København i vinterhalvåret.

I slutningen af 1800-tallet og i starten af 1900-tallet oplevede Fredensborg en stor vækst og byggeaktivitet, der resulterede i, at antallet af ejendomme i Fredensborg voksede med næsten 60 %. En integreret del af væksten var den modernisering, som Asminderød-Grønholt oplevede. I 1906 kunne man tage såvel gas- som vandværk i brug. I 1913 fik Fredensborg nedlagt kloakrør, og i vinteren 1917-18 nåede elektricitetsforsyningen ud til alle, der havde de nødvendige installationer.³³

³³ Madsen: Fra Fredensborg. Bygninger – Borgere – Begivenheder, 110-5; Jacobsen: Fredensborg Skole, 22-3.

Nordbanen havde begunstiget områderne inde i landet, hvorimod områderne ved Øresundskyst ikke havde fået denne vitaminindsprøjtning. Det fik de i 1897, hvor kystbanen åbnede. Den var imidlertid kun enkeltsporet fra Rungsted og nordpå. Fra 1921 blev den dobbeltsporet også fra Rungsted til Helsingør. I et forsøg på kort at beskrive ændringerne i kommunen i begyndelsen af 1900-tallet kan man starte med befolkningsudviklingen. I 1901 boede der 5.064 indbyggere. I 1916 var tallet steget til 5.479, for i 1921 at være oppe på 5.888, således, at befolkningstallet i denne periode steg med godt 16 %.³⁴

Bag denne beskedne vækst gemmer der sig nogle forskydninger, som måske bedst kan beskrives med udgangspunkt i en sammenligning af beskrivelserne af kommunen i henholdsvis tredjeudgaven af *Trap Danmark* fra 1898 og fjerdeudgaven af samme værk fra 1920. I tredjeudgaven opgives indbyggertal for hele kommunen og Fredensborg By. I fjerdeudgaven opgives desuden indbyggertal for Asminderød, Sletten og Humlebæk, hvad der er et udtryk for, at disse bymæssige bebyggelser er vokset både i betydning og antal indbyggere. Fredensborg og Asminderød er vokset sammen til én bymæssig bebyggelse, så den i 1916 har næsten 1800 indbyggere. Dertil kommer Sletten, som er et fiskerleje med en villabebyggelse, hvor der bor godt 500, og Humlebækfiskerleje ligeledes med en villabebyggelse med i alt 350 indbyggere. Da kommunen har cirka 5480 indbyggere, bor godt 48% af indbyggerne i de bymæssige bebyggelser.³⁵ Asminderød-Grønholt har ligesom Hørsholm en dobbelthed i sig.

Skellet mellem land og by i Asminderød – Grønholt kom også til udtryk i det politiske liv, hvor konflikten mellem de voksende bysamfund (Fredensborg og kystdistriktet- det vil sige Humlebæk-Sletten) i kommunen og landområderne viste sig i uenighederne omkring forsyningen med gas, vand og el, hvor diskussionen gik på det forhold, at alle kommunens indbyggere skulle deltage i bekostningen, men at det som oftest var byboerne, der fik gavn af de store investeringer. Derfor var den politiske kløft ikke så meget mellem Højre og Venstre, som mellem land og by i starten af 1900-tallet.³⁶

Fig. 17: Vexebo Skole med elever og lærer u.a. (Fredensborg Arkiver)

Fig. 18: Daugløkke Skole med elever og lærerinde 1913. (Fredensborg Arkiverne)

³⁴ Folketal, areal og klima. 1901-60, 100-101

³⁵ Se: Trap: *Kongeriget Danmark*. 3. udgave, II, 57-60. I fjerdeudgaven (Trap: *Kongeriget Danmark*. 4. udgave, II, 73-4) angives de nævnte tal. Se desuden: Madsen: *Fra Fredensborg. Bygninger – Borgere – Begivenheder*, 121.

³⁶ Madsen: *Fra Fredensborg. Bygninger – Borgere – Begivenheder*, 110.

Hvis man kort skal karakterisere de samfundsmæssige ændringer og forskydninger i Asminderød-Grønholt kommune i de to første årtier af 1900-tallet, kan man sige, at Fredensborg og Kystdistriktet oplevede såvel kvantitative som kvalitative ændringer, medens landsbyerne i sammenligning hermed nærmest stod stille.

Skolevæsenet i en landkommune med bymæssig bebyggelse.

Dobbeltheden i kommunens struktur med hensyn til bebyggelse og erhverv kommer også til udtryk i det kommunale skolevæsen. Tydeligst i Fredensborg Centralskole, som åbnede i 1906. Her undervistes de undervisningspligtige børn hver dag i syv klasser inddelt efter alder. I kommunens øvrige syv skoler undervistes børnene i henholdsvis to og fire klasser på tværs af deres alder. Børnene var således kun inddelt i to klasser i Langstrup, Vexebo, Daugelykke, Toelt, Grønholt og Lønholt. I skolen i Sletten havde man valgt en mellemløsning. Her var børnene nemlig inddelt i fire klasser; men fælles for dem var, at børnene kun gik i skole hver anden dag.³⁷

I Sletten skole havde eleverne haft undervisning tre timer hver dag i et par år. Denne hverdagsundervisning var blevet gennemført efter henstilling fra skoledirektionen, men ordningen svarede ikke til skoledistriktets beboeres ønsker. Efter kort tid søgte de om igen at få indført undervisning hver anden dag, da de på grund af deres økonomiske forhold ikke kunne undvære børnene hver dag. Desuden spildtes for meget tid, når børnene skulle gå den lange vej fra Humlebæk til Sletten hver dag. I første omgang strittede sognerådet imod; men da beboerne så meget ønskede hverdagsundervisningen erstattet af hverandendagsundervisning, og da skolekommissionen anbefalede ændringen, bøjede sognerådet sig. Og først i 1929 indførtes hverdagsundervisning ved Sletten skole – efter udtrykkeligt ønske fra beboerne.³⁸

Når beboerne i skoledistriktet, hvor Fredensborg Centralskole lå, kunne leve med, at deres børn gik i skole hver dag, skyldtes det ikke nødvendigvis, at de var uafhængige af børnenes arbejde. Nej sagen var, at de til gengæld for at gå i skole hver dag kun gik i skole halvdelen af dagen, for det samlede timetal var det

Fig. 19: Toelt Skole med elever og lærer 1922 eller 1923. (Fredensborg Arkiverne)

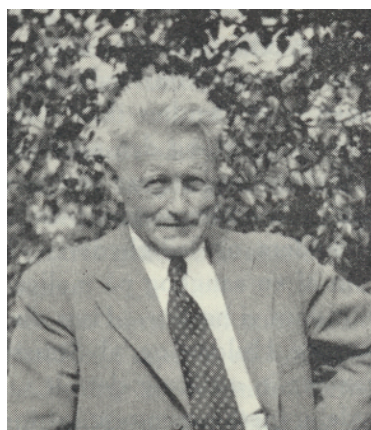

Fig 20: Marinus Sørensen (1884-1957) overlærer senere skoleinspektør ved Fredensborg Skole 1921- 1951. (Fredensborg Arkiverne)

³⁷ Skoleberetninger m.v. Alfabetisk ordnet efter amt. Frederiksborg Amt. Lyng-Kronborg Herred 1910. Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, 2. Kontor. RA.

³⁸ Larsen: 'Sletten skole 1907-1926', 21; Larsen: 'Sletten skole udvidelse', 27-8.

samme, hvad enten man gik i skole hver eller hver anden dag. Det betød, at disse børn kunne kombinere deres halve skoledag med et halvdagsjob, hvad der var almindeligt i byerne, hvor to børn deltes om et heldagsarbejde³⁹. Forskellen på Centralskolens hverdagsundervisning og de andre syv skolars hverandendags-undervisning afspejler derfor sandsynligvis forskellige typer af arbejdsmarked i henholdsvis det bymæssige Fredensborg og i de områder, hvor erhvervslivet var præget af landbrug og fiskeri. En anden mulig forklaring kunne være, at relativt flere forældre i Fredensborg var så velstående, at de ikke var afhængige af børnenes arbejde.

Der var selvfølgelig ikke tale om, at der eksisterede to helt med vandtætte skotter adskilte arbejdsmarkeder for børn i denne lille kommune. Desuden udviklede erhvervslivet sig, og dermed udviklede arbejdsmarkedet sig – også det for børn. Det afspejlede sig også i skolens hverdag og forsøget på at regulere indbyggerne og dermed også børnenes liv og skoleliv. Man skelnede mellem lovlige og ulovlige forsømmelser. Til de første hørte de forsømmelser, der skyldtes sygdom, hårdt vejr og ufremkommelige veje. Disse forsømmelser medførte ikke bøder. Det gjorde derimod de ulovlige forsømmelser; men hvad der var ulovlige forsømmelser, hvorvidt de skulle medføre bøder, og hvor store disse skulle være, fortolkedes vidt forskelligt fra kommune til og kommune og forandredes over tid. Det er derfor bemærkelsesværdigt, at sognerådet i 1907 vedtager *”...for indeværende Aar at undlade at ikende de af de skolesøgende Børn, som søge Centralskolen og som deltage i Høstarbejdet Bøder for Forsømmelser i Høsttiden”*. Hvorimod samme sogneråd året efter vedtager ikke at eftergive mulkt for skoleforsømmelser på grund af høsten.⁴⁰

Som det forhåbentlig fremgår af det foregående, var Asminderød-Grønholt sognekommune omkring 1920 en kommune med to ansigter. På den ene side havde man de store landområder præget af landsbyer og landbrug. På den anden side havde man den bymæssige bebyggelse, Fredensborg, og de to fiskerlejer med deres villabebyggelser – Humlebæk og Sletten. Denne struktur havde givet anledning til et skolevæsen, der på tilsvarende vis var todelt, et skolevæsen, hvor man på den ene side havde centralskolen med købstadslignende forhold (hverdagsundervisning, aldersinddelt undervisning i syv klasser), på den anden side havde kommunen syv skoler med landsbyordnet undervisning (to eller fire klasser, hverandendags-undervisning).

Det er ikke bare en sen eftertid, der ser sådan på det. I anledning af en forespørgsel fra sognerådet havde Indenrigsministeriet *”resolveret, at Fredensborg By maa betragtes som bymæssig Bebyggelse, medens den øvrige del af Kommunen anses som almindelig Landkommune”*.⁴¹ Hvorfor sognerådet spørger indenrigsministeriet om kommunens kommunale status, er ikke helt klart; men det hænger sandsynligvis sammen med overvejelser i sognerådet om en ændring af skolevæsenet, for kort tid efter indløber endnu en skrivelse fra Indenrigsministeriet. Heri hedder det, at kommunen eventuelt godt kan indføre

³⁹ Gjerløff og Jacobsen: Da skolen blev sat i system 1850-1920, 265

⁴⁰ Forhandlingsprotokol, 8/8 1907 og 26/11 1908. Sognerådets Forhandlingsprotokoller 1898-1918. Asminderød-Grønholt Kommune. RA. Jeg har andetsteds behandlet forholdet mellem skolegang og arbejdsmarkedet i Hørsholm. Se Jensen: ‘Brudstykker af Hørsholms skolehistorie’, 19-22.

⁴¹ Forhandlingsprotokol, 13/1 1920. Sognerådets Forhandlingsprotokoller 1918-1935. Asminderød-Grønholt Kommune. RA.

Fig. 21: Gilleleje Skole med elever og lærere i 1923. Marinus Sørensen og lokalpolitikere fra Asminderød-Grønholt aflagde besøg på Gilleleje skole inden de tog den endelige beslutning om at reformere kommunens skolevæsen. (Gribskov Arkiv)

Fig. 22: Fredensborg Skole. 3. real 1929 med frk. Bro og A. Romose. (Fredensborg Arkiverne)

købstadsordning for centralskolens vedkommende, medens den hidtidige ordning kan bibeholdes for de øvrige skolars vedkommende.⁴²

I forlængelse heraf fremsættes et forslag om oprettelse af realklasse eller mellemskoleklasse ved Fredensborg Centralskole.⁴³ Dermed sættes en proces i gang som foreløbig ender med en ny skoleplan, som vedtages af sognerådet og stadfæstes af undervisningsministeriet 12.april 1921. Heri slås det fast, at Centralskolen i Fredensborg er undergivet de for købstadsskoler gældende regler. Desuden er det planen, at denne skole skal bestå af følgende tre afdelinger: 1. grundskolen for børn fra den skolepligtige alders begyndelse indtil 11-årsalderen med fire fortløbende etårige klasser, 2. hovedskolen for børn fra 11 til 14 år med tre fortløbende etårige klasser, og 3. mellemskolen for børn fra 11-årsalderen med 4 mellemskoleklasser. Kommunens øvrige syv skoler forbliver landsbyordnet. Fire af skolerne skal have fire klasser, og tre skal have to klasser.

Planen overhales imidlertid af virkeligheden. Skolekommissionen vedtager nemlig allerede den 16. marts 1922, efter indhentet erklæring fra overlæreren, at anbefale sognerådets andragende om at måtte udsætte oprettelsen af mellemskole ved Fredensborg Centralskole.⁴⁴ Derfor er planen, som den findes i Undervisningsministeriets arkiv, da også forsynet med en håndskrevet påtegning, hvor der står: *"Oprettelse af Mellemskolen udsættes indtil videre".*⁴⁵

Den nævnte overlærer er Marinus Sørensen, der var blevet ansat efter Undervisningsministeriets stadfæstelse af den nye skoleplan. Ligesom han spiller en vigtig rolle ved udsættelsen af indførelse af

⁴² Forhandlingsprotokol, 6/2 1920. Sognerådets Forhandlingsprotokol 1918-1935. Asminderød-Grønholt kommune. RA.

⁴³ Forhandlingsprotokol, 23/3 1920. Sognerådets Forhandlingsprotokol 1918-1935. Asminderød-Grønholt kommune. RA.

⁴⁴ Protokol for Asminderød-Grønholt Skolekommission. Forhandlingsprotokol, 16/3 1922. Skolekommissionens Forhandlingsprotokol 1903-1955. Asminderød-Grønholt kommune. RA.

⁴⁵ Skoleplaner m.v. Købstæder og lignende Asminderød-Grønholt 1921. Skoleplaner, amtvis ordnede 1920-1934. Børne- og Undervisningsministeriet. RA. Skoledirektionens meddelelse af den midlertidige udsættelse tages til efterretning i sognerådet den 24. februar 1922.

mellemsskolen, er han af betydning for, at tanken om at lade det kommunale skolevæsen udbyde undervisning, der forberedte børn til en eksamen – mellemsskoleeksamen eller realeksamen – dukker op igen. Han fremsætter den 6. marts 1924 i skolekommissionen et forslag i den retning. Behandlingen af forslaget udsættes; men det er værd at bemærke, at man beslutter at besøge Gilleleje skole, hvor en ordning, som den foreslåede, er gennemført.⁴⁶

Om det er besøget på skolen i Gilleleje, der har gjort udslaget, vides ikke; men på mødet i skolekommissionen otte dage efter vedtages overlærerens forslag enstemmigt, og man vedtager, efter at have hørt lærerrådets mening, at andrage undervisningsministeriet om at lade skoleplanen af 12. april 1921 træde i kraft snarest muligt. Dog skal den vedtagne skoleplans §2 ændres, så der i stedet for fire mellemsskoleklasser indføres ”2 Realklasser med Præliminæreksamen som Maal”. Skolekommissionen anmoder i øvrigt lærer Sørensen om at formulere teksten til indstillingen.⁴⁷

Sognerådet følger indstillingen fra kommissionen ved at vedtage at søge undervisningsministeriet om fritagelse for indførelse af mellemsskole imod at indføre ”en Realskole med Præliminæreksamen som Maal”.⁴⁸ Overlærer M. Sørensens forslag til skoleplan for Centralskolen, hvorefter der indføres to klasser med præliminæreksamen som formål, vedtages i skolekommissionen 28. januar 1925.

I et velfærdshistorisk perspektiv er det som nævnt vigtigt, om den ændring af skolevæsenet i Asminderød-Grønholt, som behandles her, medførte indførelse af skolepenge. Emnet tages op i skolekommissionen i anledning af, at Undervisningsministeriet forlanger en udtalelse angående betaling af skolepenge for undervisning i realklassen, og skolekommissionens henstilling til sognerådet i den forbindelse er vigtig. Kommissionen er enig om at henstille:

”til Sogneraadet at Undervisningen for inden-kommunale Børn er gratis men at dersom Sogneraadet ikke mener at kunne gaa med paa en saadan Ordning (som Skolekommissionen dog af Hensyn til Skolens Trivsel maa anse for den sundeste) maa i saa Fald bede om at mindst 1/3 af de Børn der benytter Undervisningen i Realskolen maa faa gratis Undervisning”.⁴⁹

Medlemmerne er således enige om, at undervisningen bør være gratis, altså skattefinansieret, hvad der er en forudsætning for, at skolevæsenet kan kaldes universalistisk, og tilsyneladende er der bred enighed i den

⁴⁶ Forhandlingsprotokol, 6/3 1924. Skolekommissionens Forhandlingsprotokol 1903-1955. Asminderød-Grønholt kommune. RA.

⁴⁷ Forhandlingsprotokol, 14/3 1924. Skolekommissionens Forhandlingsprotokol 1903-1955. Asminderød-Grønholt kommune. RA.

⁴⁸ Forhandlingsprotokol, 26/6 1924. Sognerådets forhandlingsprotokoller 1898-1935. Asminderød-Grønholt kommune. RA.

⁴⁹ Forhandlingsprotokol, 8/10 1925. Skolekommissionens Forhandlingsprotokol 1903-1955. Asminderød-Grønholt kommune. RA. I Skoleplaner, amtvis ordnede 1920-1934. Børne- og Undervisningsministeriet. RA findes to skoleplaner for Asminderød-Grønholt. Dels Skoleplan for Asminderød-Grønholt Skolevæsen, der blev stadfæstet 12. april 1921 med den omtalte udskydelse af oprettelse af mellemsskolen. Dels Skole-, Time- og Undervisningsplan For Fredensborg Centralskole i Asminderød Kommune. Denne skoleplan blev vedtaget af skolekommissionen den 1. december 1925, af sognerådet den 7. april 1926 og approberet af undervisningsministeren den 8. november 1926.

Fig. 23: Asminderød-Grønholt sogneråd 1921-1925. På fotografiet ses fra venstre mod højre: Arbejdsmand Hans Rasmussen, Langerød, Savværksarbejder N.P. Petersen, Fredensborg, gårdejer Rasmus Mathisen, Lønholt, gårdejer Hans Hansen, Danstrup, gårdejer Edv. Nielsen, Toelt, direktør I.Hansen Humlebæk, trafikassistent J.Kure, Fredensborg, kommunesekretær Poul Hedegaard, Fredensborg, gårdejer J. Børgesen/formand, Langstrup, gårdejer Carl Nielsen/kasserer, Grønholt, gårdejer Hans Olsen, Endrup, biografejer Peter Hansen, Fredensborg, parcellist J. Jensen, Toelt, muremester P. Jørgensen, malermester H. Jessen og fisker Hvidtfeldt Larsen. (Fredensborg Arkiverne)

Fig. 24: J Børgesen. Gårdejer fra Langstrup (1862-1936). Sognerådsformand 1909-1933. (Fredensborg Arkiverne)

sag, for spørgsmålet om skolepenge ses ikke behandlet sidenhen, og tilsyneladende indføres der ikke skolepenge i Asminderød-Grønholt.⁵⁰

Hvad angår spørgsmålet om, hvorvidt bøger og materiel er gratis og skattefinansieret, er formuleringerne i de skoleplaner ikke helt enslydende. I planen fra 1921 hedder det, at al undervisning, bøger og materiel er gratis for de i kommunen hjemmehørende børn: *"dog kun for så vidt Forældrene ikke selv ønsker at anskaffe dem"*. Denne plan ændres, som beskrevet ovenfor, for Fredensborg Centralskoles vedkommende, og i denne plan hedder det, at bøger og materiel er gratis i folkeskolen, *"Bøger dog kun for saa vidt Forældrene ikke selv kan anskaffe dem."*⁵¹ Disse formuleringer rejser nogle spørgsmål: Var der to forskellige regler for henholdsvis de landsbyordnede skoler og Fredensborg Centralskole? Var der forskellige regler for Centralskolen, alt efter om børnene gik i folkeskolen eller realskolen? Jeg kan ikke svare på disse spørgsmål her og nu; men i Fredensborg Centralskole var bøger og undervisningsmidler ikke uden videre gratis. Det var de kun for de fattige.

Det ville have været meget oplysende, hvis jeg kunne have peget på de konkrete årsager til, at man oprindeligt foreslog, at man oprettede en mellemskole, og de konkrete årsager til, at man faktisk vedtog denne model. Det ville endvidere have kastet lys over den lokale skolepolitik, hvis jeg kunne have påvist

⁵⁰ Henriette Kragh Jacobsen behandler ikke spørgsmålet, og adspurgt direkte mener hun ikke at have mødt problemstillingen under sit arbejde med bogen om Fredensborg Skole. Bent Skov Larsen, der i de i litteratur- listen nævnte artikler har beskrevet, en anden del af Asminderød-Grønholts skolevæsen – nemlig Humlebæk skole – er heller ikke i sit arbejde stødt på skolepenge i kommunens skolevæsen.

⁵¹ Se note 49 for angivelse af, hvor de to planer findes.

motiverne bag udskyldelsen af mellemkoleplanen og den senere omkalfatring til det, som overlærer Sørensen senere beskriver som: *"Præliminærskole med 4 Klassetrin."*⁵² I det arkivalske materiale findes imidlertid ikke vidnesbyrd, der tillader at sige noget om disse årsager og motiver, og jeg vil derfor tolke ændringen i lyset af den nyeste historieforsknings vurdering af denne skole- og eksamensform i forhold til mulige alternativer. Den siger, at denne eksamensform passede bedre for realskoler på landet og i stationsbyer under opbygning. Det var lettere at oprette en ny skole med fire etårige realklasser i ét samlet forløb end med fire mellemkoleklasser og en realklasse med både mellemkoleeksamen og realeksamen.⁵³ Hvem var det, der gennemførte reformen af skolevæsenet i Asminderød-Grønholt? I sin lille bog *Fredensborg Kommune- og Realskole som købstadsskole gennem 25 Aar* roser overlærer Marinus Sørensen de sognerådsmedlemmer, som i 1920 vedtog indførelsen af købstadsordningen med en eksamensskole, for deres sunde blik og klare fremsyn. I dette sogneråd med 15 medlemmer fyldte gårdmændene godt op. De talte seks medlemmer, hvortil kom en parcellist. Den næststørste gruppe var de tre fiskere fra Sletten. Hertil kom: en bankdirektør, en biografejer (også omtalt som hotelejer), en trafikassistent, en smedemester og endelig rådets enlige kvinde – en dameskrædder. Marinus Sørensen er så beskeden, at han ikke nævner den måske vigtigste, hvad angår den konkrete udformning af skoleplanen – nemlig sig selv. Jeg har gjort meget ud af skellet mellem land og by, så det er vigtigt at gøre opmærksom på, at af de ovennævnte kom de fem fra Fredensborg, de tre fra Sletten og de resterende syv fra sognekommunens store landområder. Hvad angår sognerådsmedlemmernes partitilhørsforhold, forholdt det sig sådan, at ved valget i 1917 fik Socialdemokratiet fire, Det radikale Venstre to og fælleslisten for Højre og Venstre hele ni medlemmer valgt. Ved valget i 1921 gik Socialdemokratiet et mandat frem på bekostning af fælleslisten. Men de partipolitiske skel kom ikke til udtryk i den her behandlede reformproces. De viste sig dog i et andet skolepolitisk spørgsmål, nemlig i spørgsmålet om, hvorvidt kommunens skolevæsen skulle udbygges i "Kystdistriktet". Beboerne her androg i 1924 om indførelse af undervisning hver dag og opførelse af en "Centralskole", og de støttedes af den socialdemokratiske sognerådsgruppe; men forslaget nedstemtes af et flertal i sognerådet.⁵⁴ Først i 1929 får Kystdistriktet sin skoleudvidelse og hverdagsundervisning.⁵⁵ Resultatet af reformprocessen i Asminderød-Grønholt, der startede med oprettelsen af Fredensborg Centralskole i 1907, bliver altså, at man fastholder det todelte skolevæsen med en købstadsordnet centralskole i Fredensborg og syv landsbyordnede skoler i resten af kommunen. Man opgiver planen om en mellemkole med mellemkoleeksamen, men opretter en realskole, der skal føre eleverne op til en præliminæreksamen. Undervisningen forbliver gratis, hvorimod der skal betales for materiel og skolebøger, hvis forældrene kan betale.

Asminderød-Grønholt sognekommune har foretaget et skridt henimod at gøre det kommunale skolevæsen til en folkeskole af gavn såvel som af navn ved at indføre købstadsordnet skolevæsen ved Fredensborg Centralskole med mulighed for at tage en præliminæreksamen. Dette skridt betød en indsnævring af

⁵² Sørensen: *Fredensborg Kommune- og Realskole*, 9.

⁵³ Nørr, 'Hvorfor blev skoleloven af 1937 først gennemført i 1950'erne og 1960'erne?', 351.

⁵⁴ Forhandlingsprotokol, 4/12 1924. Sognerådets forhandlingsprotokoller 1898-1935. Asminderød-Grønholt kommune. RA. Allerede den 26. november 1920 rejstes spørgsmålet om en udbygning af skolevæsenet i Kystdistriktet i sognerådet.

⁵⁵ Larsen: 'Sletten skoles udvidelse', 24. Sagen blev rejst allerede i 1919. Se *Nordsjællands Socialdemokrat* 15. november 1919.

Fig. 25: Asminderød-Grønholt sogneråd 1921-1925 på udflugt. (Fredensborg Arkiverne)

Fig. 26: Asminderød-Grønholt sogneråd 1925-29. (Fredensborg Arkiverne)

grundlaget for private skoler.⁵⁶ Men i resten af kommunernes skoler bibeholdtes det landsbyordnede skolevæsen, så man kan vanskeligt sige, at kommunen havde en fælles folkeskole.

Konklusion og perspektiv

En række generelle faktorer har selvfølgelig spillet en rolle i ovenfor beskrevne ændringer af skolevæsenet i de to kommuner. Det drejer sig om lovgivning, demografi og erhvervs- og klassestruktur. Det har ikke her været muligt at skænke dem den opmærksomhed, som de fortjener; men hovedformålet har da også været et andet, nemlig at belyse hypotesen om, at disse københavnske forstadslandkommuner med bymæssig bebyggelse udviklede en hybrid form for folkeskole - en mellemting mellem den landsbyordnede og købstadsordnede.

At skolevæsenet i de to landkommuner med bymæssig bebyggelse, Asminderød-Grønholt og Hørsholm ændrede sig fra at være landsbyordnede til at nærme sig de købstadsordnede er forhåbentlig fremgået af de foregående sider. De fik det, jeg har kaldt en hybrid form. Det næste skridt i mit projekt med undersøgelse af den nordsjællandske skolehistorie i et velfærdshistorisk perspektiv bliver at undersøge skolevæsenets udvikling i andre af de nævnte landkommuner med bymæssig bebyggelse.

Fremskridt er et forkættet begreb blandt historikere; men i den velafgrænsede betydning, som jeg anvender det her, er det forsvarligt at sige, at politikerne i de to kommuner, Hørsholm og Asminderød-Grønholt, i starten af 1900-tallet vedtog og gennemførte reformer, der betød fremskridt for de kommunale skolevæsenet – fremskridt hen imod skabelsen af en folkeskole såvel af navn som af gavn, hvor folkeskolen var en universalistisk, gratis og skattefinansieret fælles skole. Hvis det fremtidige arbejde med den nordsjællandske skolehistorie viser eksempler, der peger i samme retning, er det nærliggende at se disse

⁵⁶ I sognerådets forhandlingsprotokoller kan man følge tilskuddene til privatskoledrift. Begtrupskole får tilskud; men det hører op omkring 1910.

som led i den lange proces, som har skabt den danske folkeskole, og ikke mindst som led i den proces, som udvaskede skellet mellem land og by på skoleområdet.

I en karakteristik af kredsen af aktører i processen, der resulterede i reformerne, er det nemmeste at starte med den politiske beskrivelse. Alle de lokale politiske partier bakkede op om resultatet; men det er straks lidt sværere at beskrive kredsens sociale sammensætning, hvis man ikke skal starte med at pege på de grupper, der var stærkt underrepræsenteret. Det drejer sig om kvinderne og lønmodtagerne, hvorimod gårdejere og selvstændige næringsdrivende var godt repræsenteret. Ikke overraskende kan man således konstatere, at kredsen af aktører adskiller sig væsentligt fra den gruppe, som Kolstrup finder i de store købstæder; men omvendt tilhører de den middelklasse, som såvel Petersen som Baldwin udpeger, som væsentlig ved velfærdsstatens fødsel.

Undersøgelsen her er tænkt som et led i en række undersøgelser af nordsjællandske skoleforhold set i et velfærdshistorisk perspektiv. Den lokale skole er her blevet behandlet som en del af velfærdshistorien. På ganske tilsvarende vis kan andre velfærdsinstitutioner og normer ses fra et lokalt perspektiv. Det gælder vuggestuer, børnehaver og sundhedsområdet i bred forstand.

De nævnte institutioner og de normer, de er udtryk for, fremtræder mere lokalt bestemte end de normer og institutioner, der udspringer af nogle af de statslige politikker, der traditionelt opfattes som velfærdshistoriens kerneområder: fattig, forsorgs-bistandslovgivningen og lovgivningen omkring alderdomsforsørgelse; men selv på nogle af disse områder spiller lokale forhold og normer ind. Et oplagt eksempel er her alderdomsforsørgelsesloven af 1891, der ofte nævnes som den første danske lov, der kan kaldes velfærdsstatslig. Den lod det i vid udstrækning være op til de lokale sogneråds skøn, om ansøgere skulle have alderdomsforsørgelse og i bekræftende fald, hvor meget, således at en undersøgelse af praksis i de forskellige sogneråd kan vise, om det giver mening at tale om lokale særtræk.

Som nævnt i indledningen anser jeg velfærdsstaten eller velfærdssamfundet for at være en del af dansk identitet i 2016 samtidig med, at der er stærkt delte meninger om fænomenet. Ikke mindst er der uenigheder om, hvad kernen i velfærdsstaten er. Ligesom holdningerne er forskellige. I den forbindelse er det oplagt at undersøge, om der bag forskellighederne ligger regionale forskelle. Derfor vil det bagvedliggende spørgsmål i det fremtidige arbejde med projektet om den nordsjællandske velfærdshistorie være, om man kan identificere en speciel nordsjællandsk velfærdsprofil som en del af en nordsjællandsk identitet?

Litteratur og kilder

Utrykt materiale

Rigsarkivet, national plan:

Rigsarkivet (RA), Børne- og Undervisningsministeriet. Skoleplaner, amtsvis ordnede 1920-1934.

Rigsarkivet (RA), Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, 2. kontor approberede Skoleplaner 1901-1910.

Rigsarkivet (RA), Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, 2. Kontor, Skoleberetninger 1910, Alfabetisk ordnet efter amt.

Rigsarkivet, Fællesorganisationen af Landkommuner med bymæssig

Rigsarkivet (RA), Fællesorganisationen af Landkommuner med bymæssig bebyggelse (Foreningen af bymæssige Kommuner).

Rigsarkivet, Hørsholm Kommune:

Rigsarkivet (RA), Hørsholm Kommune, Protokol over forhandlinger uden for sognerådet henlagt i sognerådets journalsager 1888-1937 under journalnr. 1927 10/42-44.

Rigsarkivet (RA), Hørsholm Kommune, Skolekommissionens Forhandlingsprotokoller 1886-1949.

Rigsarkivet (RA), Hørsholm Kommune, Sognerådets Forhandlingsprotokoller 1889-1928.

Rigsarkivet (RA), Hørsholm Kommune, Sognerådets journalsager 1861-1941. Journalsager med nr.14.1.0/1-2.

Rigsarkivet, Asminderød-Grønholt kommune (Fredensborg-Humlebæk)

Rigsarkivet (RA), Asminderød-Grønholt kommune, Materiale vedrørende foreningens stiftelse.

Rigsarkivet (RA), Asminderød-Grønholt kommune, Skolekommissionens Forhandlingsprotokol 1903-1955.

Rigsarkivet (RA), Asminderød-Grønholt kommune, Sognerådets forhandlingsprotokoller 1898-1935.

Rigsarkivet, Lyng-Kronborg herreds provsti:

Rigsarkivet (RA), Lyng-Kronborg herreds provsti. Skoledirektionen.

Hørsholm Lokalarkiv:

Hørsholm Lokalarkiv (HL), Forhandlingsprotokol for Rungsted Kostskoles Forberedelsesskole 1920-1930.

Hørsholm Lokalarkiv (HL), H. C. Rosted: Fra Almueskole til Folkeskole. Træk af Hørsholm Sogns Skolevæsens Historie. 1942.

Fredensborg Arkiverne:

Fredensborg Arkiverne (FA), Lister over medlemmer af Asminderød-Grønholts sogneråd med angivelse af partitilhørsforhold udarbejdet af Ernst Tursø.

Fredensborg Arkiverne (FA), Valgavis for Hørsholm, Birkerød og Bloustrød Kommuner udgivet af de socialdemokratiske Foreninger 1913, 1917 og 1921.

Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv:

Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv (ABA), Socialdemokratisk Forening for Hørsholm. Forhandlingsprotokoller 1905-1959

Trykt materiale

Andersen, Jørgen Goul, 'Den universelle velfærdsstat', *Grus*, 20(56/57), 1999, 40-42.

Appel, Charlotte og Fink-Jensen, Morten: Da læreren holdt skole. Tiden før 1780. Dansk Skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år [bind 1], Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2013.

Baldwin, Peter: The Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875-1975. Cambridge: Press Syndicate of the University of Cambridge, 1975.

Bengtson, Carl (red.): *Rungsted Private Realskole 1920-1970*, Rungsted: Rungsted private Realskole, 1970.

Busck, Steen: 'Mikrohistorie og lokalhistorie', *Den jyske historiker*, 85, 1999, 47-65.

Christensen, Find, Larsen, Bent Skov og Thomsen, Erik: *Humblebæk skole gennem 100 år. Fredensborg-Humblebæk Lokalhistoriske Forenings årsskrift*. Fredensborg: Fredensborg-Humblebæk lokalhistoriske Forening, 2007.

de Coninck-Smith, Ning: *For barnets skyld Byen skolen og barndommen 1880-1914*, København: Gyldendal, 2000.

Christiansen, Niels Finn, Petersen, Jørn Henrik og Petersen, Klaus: *Frem mod socialhjælpsstaten. Dansk Velfærdshistorie* [bind 1.], Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010.

Folketal, areal og klima. 1901-60, København: Det Statistiske Departement, 1964.

Gjerløff, Anne Katrine og Jacobsen, Anette Faye: *Da skolen blev sat i system 1850-1920. Dansk Skolehistorie. Hverdag vilkår og visioner gennem 500 år* [bind 3]. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2014.

Gjerløff, Anne Katrine, Jacobsen Anette Faye, Nørgaard Ellen og Ydesen, Christian (2014) *Da skolen blev sin egen 1920-1970. Dansk skolehistorie 4 Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år* [bind 4], Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2014.

Hørsholm Avis, i perioden fra 1920.

Ipsen, Merete m.fl. (red.): *...herfra min verden går. Dansk identitet i fortid, nutid og fremtid*. Vejle: Sammenslutningen af Lokalarkiver, 2002.

Jacobsen, Henriette Kragh: *Fredensborg Skole*. Fredensborg: Fredensborg-Humlebæk Lokalhistoriske Forening og Fredensborg Lokalhistoriske Arkiv, 2006.

Jensen, Hans Jørgen Winther: *Brudstykker af Hørsholms skolehistorie Museum Nordsjælland. Hørsholm Årbog*. Hørsholm: Museum Nordsjælland, 2014.

Johansen, Hans Chr. og Holten, Birgitte: *Velfærdsstaten i tal. Register. Dansk Velfærdshistorie* [registerbind], Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2015.

Kolstrup, Søren: *Velfærdsstatens rødder. Fra kommunesocialisme til folkepension*, København: SFAH, 1998.

Kolstrup, Søren: 'Anmeldelse af Gjerløff, Anne Katrine og Jacobsen, Anette Faye: *Da skolen blev sat i system 1850-1920. Dansk Skolehistorie. Hverdag vilkår og visioner*. Bd. 3. Aarhus 2014.', *Uddannelseshistorie*, 48, 2014, 218-21.

Kruchow, Larsen og Persson: *Bidrag til den danske skoles historie 1898-1984*. Bd. 4 København: Unge Pædagoger, 1985.

Larsen, Bent Skov: 'Sletten skole 1907-1926', *Humblebæk skole gennem 100 år* [Årsskrift for Fredensborg-Humblebæk lokalhistoriske forening for 2007], Fredensborg: Fredensborg-Humblebæk Lokalhistoriske Forening og Fredensborg Lokalhistoriske Forening 2007, 19-23.

Larsen, Bent Skov (2007) 'Sletten skoles udvidelse 1929', *Humblebæk skole gennem 100 år* [Årsskrift for Fredensborg-Humblebæk lokalhistoriske forening for 2007], Fredensborg: Fredensborg-Humblebæk Lokalhistoriske Forening og Fredensborg Lokalhistoriske Forening 2007, 24-9.

Larsen, Christian (red.): *Realskolen gennem 200 år*, København: Danmarks Privatskoleforening, 2010.

Larsen, Christian, Nørr, Erik og Sonne, Pernille: *Da skolen tog form 1780-1850. Dansk skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år* [bind 2], Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2013.

Madsen, Claus Bitsch Ellekær: *Fra Fredensborg. Bygninger – Borgere – Begivenheder*. Fredensborg: Bevaringsforeningen "Fredensborg" og Fredensborg-Humblebæk Lokalhistoriske Forening, 2003.

Markussen, Ingrid: *Visdommens lænker. Studier i enevældens skolereformer fra Reventlow til skolelov*. København: Landbohistorisk Selskab, 1988.

Nissen, Gunhild: *Bønder skole og demokrati: En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880 og 1910*, København: Forlaget Becktegn, 1973.

Nordsjællands Socialdemokrat, i perioden fra 1919-22

Nørr, Erik: 'Hvorfor blev skoleloven af 1937 først gennemført i 1950'erne og 1960'erne?', Hansen, Else og Jespersen, Leon (red.): *Samfundsplanlægning i 1950'erne*, København Museum Tusculanums Forlag, 2009, 153-226.

Nørr, Erik: 'Stigende tilstrømning og fortsat Ørstedes skala – skoler, eksaminer, censur og karaktergivning 1923-63', Larsen, Christian (red.): *Realskolen gennem 200 år*, København: Danmarks Privatskoleforening, 2010, 351-384.

Petersen, Jørn Henrik: 'Gårdmandsvenstre – velfærdsstatens far', Petersen, Klaus (red.): *13 historier om den danske velfærdsstat*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2003.

Petersen, Jørn Henrik, Petersen, Klaus og Christiansen, Niels Finn: *Frem mod socialhjælpsstaten. Dansk Velfærdshistorie* [bind 1]. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010.

Socialdemokratiets principprogram 1913, <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/socialdemokratiets-principprogram-1913/> [11.11.2019].

Sørensen, Marinus: Fredensborg Kommune-og Realskole som købstadsskole gennem 25 Aar 1921-1946. Fredensborg, 1946.

Trap, Jens Peter: Kongeriget Danmark 3.udgave. Andet Bind. Frederiksborg Kjøbenhavns Holbæk Sorø og Præstø Amter. København: Gad, 1898.

Trap, Jens Peter: Kongeriget Danmark 4.udgave. Andet Bind. Frederiksborg Kjøbenhavns Holbæk Sorø og Præstø Amter. København: Gad, 1920.

Yngre bronzealders bosættelser i Nordsjælland

FORFATTER: Jakob Schlein Andersen, cand.mag. i forhistorisk arkæologi fra Københavns Universitet. Museumsinspektør på Museum Nordsjælland, med yngre bronzealder og ældre jernalder som særligt fokusområde.

EMNEORD: Yngre bronzealder, bronzealderbebyggelse, Nordsjælland, bopladsernes udbredelse, statusmarkering

Abstract

This article presents the late Bronze Age house finds from northern Zealand, Denmark. Focus points are source criticism, dating and distribution of the finds. The discussion includes other find groups with connection to dwelling site activities, such as rubbish pits, field systems and stone cairn graves. The house data from North Zealand, are compared with the conclusions in the interregional work of M. Artursson, *Bebyggelse och samhällsstruktur, södra och mellersta Skandinavien under senneolitikum och bronsålder 2300-500 f. Kr.*, Göteborg: Göteborg University, 2009.

The analyses show only little size differences among the late bronze Age houses inside the survey area. Power and status seem not to be expressed in the house magnitude. The building tradition is dominated by relatively small houses, with substantial variation in their basic constructional layout. Houses with specialized functions are not visible in the data, except a little group of very wide, but short buildings. These buildings have a possible connection to bronze casting activities.

Bronzealderen i Nordsjælland er historien om mægtige høvdinge gravlagt i imponerende gravhøje, der endnu kan ses på markante punkter i landskabet langs landsdelens kyster. Det er en historie skrevet i lyset af de værdifulde gravgaver fra højene og exceptionelle fund af lur, kultøkser og andre smukke genstande af bronze og guld deponeret i vådområderne. Alle pragtfund, der er med til at definere bronzealderen som et højtprofileret afsnit af forhistorien. Bosættelserne er derimod ikke så velbeskrevet, selvom de er et centralt element for forståelsen af periodens dynamik. I artiklen præsenteres et overblik over den nuværende viden om yngre bronzealders huse og bosættelser i Nordsjælland.¹ Med afsæt i en kildekritisk gennemgang af fundbilledet er det målet at sætte husenes og bosættelsernes karakter til diskussion med Magnus Arturssons *Bebyggelse och samhällsstruktur; Södra och mellersta Skandinavien under senneolitikum och bronsålder 2300-500 f.Kr.* som referenceramme.² Det er endvidere hensigten at etablere et vidensgrundlag, der kan indgå i og kvalificere senere diskussioner af lokale og regionale status- og magtstrukturer i Nordsjællands yngre bronzealder.

¹ Det primære undersøgelsesområde omfatter Museum Nordsjællands arkæologiske ansvarsområde.

² Artursson, M: *Bebyggelse och samhällsstruktur*.

Kortlægning og undersøgelser af fortidsminder og oldsager fra yngre bronzealder i Nordsjælland har været i gang i mere end 200 år. Mange af de tidligste fund er fremkommet ved tørvegravning. Dette er f.eks. tilfældet med lurerne fra Brudevælde, der blev fundet allerede i 1797.³ Et stort antal udgravninger blev gennemført i starten af 1800-tallet af Kong Frederik 7..⁴ Det var især gravhøjene, der havde kongens interesse, hvilket førte til udgravningen af mange fund og anlæg fra både ældre og yngre bronzealder. Nordsjællands beliggenhed nær København har utvivlsomt også været medvirkende til, at Nationalmuseet har foretaget mange højundersøgelser i netop denne del af landet. Udgravning af bopladser begyndte først for alvor med maskinkraftens indtog i dansk arkæologi. En af de første udgravninger, der blev udført på Sjælland med denne teknik, afdækkede netop et bopladsområde fra yngre bronzealder og ældre jernalder. Fundet blev gjort i 1982 ved Rygård nær Gl. Holte, se fig. 2. I 1990'erne og frem til i dag er der gennemført en lang række små og store udgravninger i Nordsjælland af bopladsspor fra yngre bronzealder. Enkelte af de nordsjællandske bronzealderfund er publiceret i lokalmuseernes årbøger⁵, mens Nordsjælland naturligvis også indgår i overregionale studier, der typisk har fokus på metaldeponeringer og/eller gravfund⁶. Derimod har de nordsjællandske bopladsfund ikke haft den store bevågenhed i overregionale studier.

Yngre bronzealders bosættelser i Nordsjælland

I litteraturen tegnes et klart billede af bronzealderen i Danmark som værende et høvdingesamfund med en stærk hierarkisk struktur og klare sociale skel.⁷ Bebyggelserne beskrives oftest som små, selvstændige enheder, beliggende i afgrænsede resurseområder.⁸ Med hensyn til den statusopdelte samfundsstruktur bygger tolkningerne primært på analyser af gravgaverne i ældre bronzealders høje, gravhøjenes udbredelse samt ved diverse typer af metaldeponeringer.⁹ Den del af samfundsstrukturen, der omhandler bosættelsernes udbredelse og karakter, er kun yderst fragmentarisk beskrevet for det sjællandske område, da der ikke foreligger opsummerende bebyggelsespublikationer om Sjællands bronzealder.¹⁰ Tilbage står valget mellem at overføre analyser af bebyggelsesstrukturer fra tilstødende regioner til sjællandske forhold eller at godtage tanken om, at gravhøjene og metaldeponeringerne afspejler bosættelsernes udbredelse og

³ Beretningsarkivet på Nationalmuseet, Danske Afd., Danmarks Oldtid, 1797.

⁴ Thrane: 'Kongelig Mæcen'.

⁵ Jørgensen: 'To huse fra ældre bronzealder'; Jensen, O.L. et al. 'Oldtidsbønder og håndværkere'; Aarsleff: 'Giv os mere affald'; Aarsleff: 'Strandsegård'; Søsted: 'Højbjerggård'; Pantmann: 'Bronzealderfolket på Halsnæs'; Kramer: 'Hvor boede de'; Hansen, 'Et bronzealderhus ved Lillevangsgård'; Pedersen: 'Persano'; Fonnesbech-Sandberg: 'En oldtidsboplads ved Rygård'; Knudsen: *Landskab og oldtid*.

⁶ Nørgaard: 'Bronze Age metal workshops'; Appel & Olsen: 'Depotfund ved overgangssteder'; Nielsen & Clemmensen: *Oldtidsagre i Danmark*; Jensen, J.: *Fra bronze- til jernalder*; Kristiansen, 'Die Hortfunde'; Koch: 'Kulturforskelle mellem Lolland-Falster og Nordsjælland i ældre bronzealder'; Rønne, 'Stilvariationer i ældre bronzealder'; Aner & Kersten: *Die Funde der älteren Bronzezeit*.

⁷ Randsborg: 'Plundered Bronze Age Graves', 121; Vandkilde: 'Social Distinction and Ethnic Reproduction' eller 'Material Culture and Scandinavian Archaeology'; Kristiansen: 'Households in context'; Bergerbrant: 'Identifying commoners'.

⁸ Mikkelsen: 'Bronzealderbosættelserne'; Thrane: 'Siedlungsarchäologische Untersuchungen in Dänemark', 31; Thrane: 'Bronze Age Settlement in South Scandinavia'; Bjørhem & Staaf: *Långhuslandskapet*, 172. Større bosættelser og bosættelser der fremstår mere stationære findes i Skåne, på Fyn og i Sønderjylland, se Bjørhem & Säfvestad, *Fosie IV*, 172ff.; Runge: 'Yngre bronzealders bebyggelse'; Ethelberg et al: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*, 212ff.

⁹ Baudou: 'Archaeological Source Criticism'; Jensen, J.: *Fra bronze- til jernalder*, fig. 104. Randsborg: 'Befolkning og social variation i ældre bronzealders Danmark'; Nørgaard: 'Bronze Age metal workshops'; Artursson: *Bebyggelse och samhällsstruktur* med diskussion og yderligere henvisninger.

¹⁰ For publicering af enkelt lokaliteter og lokalområder se fx Knudsen: *Landskab og oldtid*; Hansen & Schiellerup: 'Nye fund fra bronzealderen'; Andersen: 'Yngre bronzealders bosættelse ved Ledreborg Slot', 89ff.; Søsted: 'Højbjerggård'. Fonnesbech-Sandberg: 'En oldtidsboplads ved Rygård'. Hansen: 'Et bronzealderhus ved Lillevangsgård'.

karakter. Alternativt kan man fremlægge og analysere bopladsfundene for større sammenhængende dele af Sjælland, som det er målet i denne artikel. Bopladsfundene fra Nordsjælland sættes i perspektiv ved at se dem imod Arturssons tolkningsmodel, der netop arbejder med spørgsmål om bosættelsernes karakter over større geografiske områder. Modellen er også valgt som referencepunkt, fordi den opererer med målbare parametre, som det er muligt at iagttage i det arkæologiske materiale fra Nordsjælland.

Med overgangen til yngre bronzealder "forsvandt" to af de vigtigste kildegrupper for tolkningen af bronzealderssamfundet på Sjælland; gravhøjene samt det gravudstyr, der blev givet med ved højbegravelserne. Samtidig sker der en række markante forandringer, hvilket kommer til udtryk i det arkæologiske materiale som nye gravskikke, en generel nedgang i husenes størrelser, ændringer af bopladsernes placering i landskabet og et skift i fundmaterialets sammensætning. Kildematerialets nye sammensætning gør boplads materialet ekstra interessant i forhold til at forstå, hvorvidt disse forandringer er udtryk for væsentlige ændringer af selve samfundsstrukturen.

Hvis man godtager en antagelse om, at bosættelser og deres karakter er et grundlæggende element i enhver samfundsstruktur, er det bemærkelsesværdigt, hvor lille en rolle bopladsfundene har i forskningsbilledet for yngre bronzealder på Sjælland. Magnus Arturssons bog om bebyggelse og samfundsstruktur i det sydlige og mellemste Skandinavien i senneolitikum og bronzealderen udgør en undtagelse.¹¹ Her argumenterer han bl.a. for, at der kan iagttages et hierarki i selve husmaterialet. Metoden bygger dels på en forudsætning om, at forskelle i husenes størrelser samt tilstedeværelsen af forskellige hustyper er udtryk for statusforskelle, og dels på at bebyggelsesbilledet skal betragtes på et højere (regionalt) niveau end det enkelte hus eller den enkelte boplads.¹² Det teoretiske grundlag for Arturssons arbejde er inspireret af struktur- og neomarxismen, og tolkningerne er grundlæggende empirisk baseret.¹³ Artursson arbejder med en hypotese om, at bebyggelsesbilledet varierer, alt efter om der er tale om vigtige centralt beliggende områder eller mere perifere egne. De centralt beliggende områder defineres som tæt befolkede og med rigelig adgang til resurser som fx dyrkbare arealer, græsning for dyr eller andre råvarer. Derudover indgår områdernes strategiske beliggenhed også som en faktor.¹⁴

For det geografiske område omfattet i denne artikel, gælder det, at det i ældre bronzealder kan betragtes som et centralt område, bedømt ud fra såvel antallet af gravhøje (befolkningstæthed), votivfund, gravfund, bronzestøbning m.m.¹⁵ Med hensyn til resurser er billedet dog noget mere broget, da en forholdsvis stor del af Nordsjælland består af relativ dårlig landbrugsjord. Samtidig er der flere eksempler på, at fiskeriet har haft en væsentlig betydning.¹⁶ Overordnet er det dog svært at se undersøgelsesområdet som et marginaliseret område i ældre bronzealder. Udgangspunktet er derfor, at området, set under ét, er centralt og vigtigt ved indgangen til yngre bronzealder. Hvis denne position opretholdes igennem yngre

¹¹ For andre dele af Danmark foreligger der bearbejdninger af bosættelserne i samlet form, se f.eks. Ethelberg et al: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*.

¹² Artursson: *Bebyggelse och samhällsstruktur*, 12ff.

¹³ Artursson: *Bebyggelse och samhällsstruktur*, 21.

¹⁴ Artursson: *Bebyggelse och samhällsstruktur*, 33ff.

¹⁵ Nørgaard: 'Bronze Age metal workshops', 127ff.; Appel & Olsen 'Depotfund ved overgangssteder', 9-25; Jensen, J.: 'Bronzealderen', 21.

¹⁶ Jensen, O.L. & Andersen, 'Bønder i en brydningstid'; Søsted: 'Højbjerggård'; Appel & Pantmann 'Udnyttelsen af havets ressourcer i bronzealderen'.

bronzealder, skal bebyggelsen ifølge Artursson udvise stor variation, både i husenes størrelser og i bebyggelsestyperne.¹⁷

Tolkningsmodellen har nogle fordele men også nogle begrænsninger. Det er nyttigt med en model, hvor husene kan placeres mere frit kronologisk, end tilfældet er, når der alene arbejdes med udgangspunkt i hustypologier. Det giver mulighed for en mere dynamisk tolkning af husmaterialet, der ikke risikerer at blive fastlåst af, at forskelle i husenes størrelser og form tilskrives kronologiske forskelle. Modellen passer på den måde ganske fint til ideen om et hierarkisk opbygget bronzealdersamfund med deraf følgende statusmarkeringer. Det er således en markant styrke ved Arturssons tolkningsmodel, at huse med atypiske typologiske træk, som f.eks. usædvanligt store huse, ikke udelukkes fra tolkningen af bosættelsesbilledet. Denne dynamik i tolkningsmodellen gør det til gengæld problematisk at inddrage typologisk daterede huse i analyserne. Problemet består i typologiens grundprincip om, at huse fra samme periode er ens. Dermed modarbejder ”hustypologien” tolkningsmodellen ved at udviske eventuelle statusbetingede forskelle mellem samtidige huse. Hvis man, som i denne artikel, arbejder med såvel C14-daterede som typologisk daterede huse, er det derfor nødvendigt at være bevidst om denne problematik. Det indebærer, at der skal foretages en vurdering af grundlaget for dateringen af hvert enkelt hus. Det er ligeledes afgørende at have fokus på muligheden for, at der kan findes flere forskellige hustyper fra samme periode, samt at forskellige typologiske karaktertræk kan være bestemt af husenes funktion eller lokale særpræg inden for byggetraditioner. Det er derfor vigtigt ikke at fokusere ensidigt på husenes længder og bredder, men også forsøge at udskille hustyper, der er knyttet til særlige funktioner, da de kan bidrage til et mere retvisende billede af bebyggelseskompleksiteten.

For at kunne sætte bopladsmaterialet op mod Arturssons tolkningsmodel foretages der i artiklen en nærmere gennemgang af alle områdets lokaliteter med huse fra yngre bronzealder samt en kildekritisk analyse af bopladsmaterialets repræsentativitet.

¹⁷ Artursson: *Bebyggelse och samhällsstruktur*, 13ff.

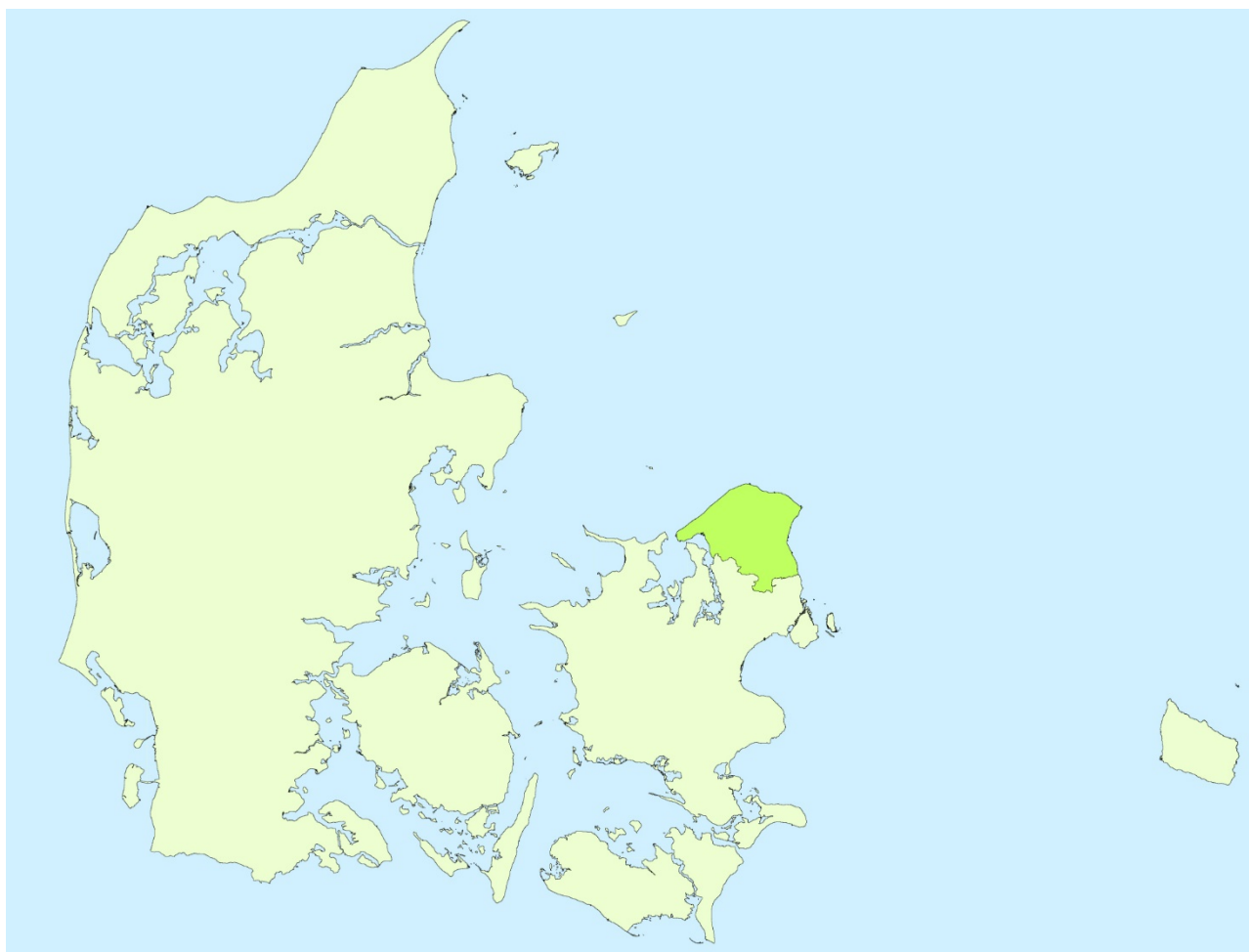

Fig. 1: Museum Nordsjællands arkæologiske ansvarsområde og dermed også undersøgelsesområdet markeret med grønt.

Hvis man starter med at fokusere på den stærkeste indikator for bosættelse fra yngre bronzealder – husfundene - har der været en markant tilvækst i hele landet siden J. Jensens opgørelse i 1981. På daværende tidspunkt var antallet af husfund på landsplan for lille til, at der kunne udledes noget om bosættelsens intensitet eller udbredelse. Den dag i dag er det ganske vanskeligt at få et overblik over antallet af huse fra yngre bronzealder. En søgning i den nationale database "Fund & Fortidsminder" viser 63 registrerede lokaliteter med huse på Sjælland fra yngre bronzealder.¹⁸ Dette antal er sandsynligvis for lille, da alle lokaliteter næppe er registreret. Dertil kommer, at det er vanskeligt at søge de huse frem, der er indtastet med en datering, der overskrider periodeskel. Til gengæld vil en gennemgang sandsynligvis vise, at mange af de registrerede huse fra yngre bronzealder er dateret alene ud fra typologisk eller ud på grundlag af daterende keramik fundet i nærliggende gruber med deraf følgende usikkerheder.

Netop dateringen af husene fra Nordsjælland giver nogle udfordringer. Antallet af C14-dateringer er meget begrænset, hvilket indebærer, at mange huse tidligere er dateret helt eller delvist ud fra deres typologiske træk. De typologisk daterede huse er inddraget i denne artikel, da de udgør en væsentlig del af det tilgængelige kildemateriale. Det er ligeledes disse huse, man vil se beskrevet i tidligere litteratur om

¹⁸ Søgning foretaget januar 2018.

perioden. Samtidig må det også erkendes, at en diskussion udelukkende på grundlag af C14-daterede huse ikke giver meget mening på nuværende tidspunkt, når det gælder yngre bronzealder i Nordsjælland.

De typologisk daterede huse fra undersøgelsesområdet bliver gennemgået i afsnittet ”huse dateret til yngre bronzealder uden brug af C14-analyser”. Ved gennemgangen foretages en vurdering af dateringernes holdbarhed.

I de tilfælde, hvor dateringen bygger på paralleller til C14-daterede huse, er nærhedsprincippet af stor betydning – jo nærmere den typologiske parallel findes rent geografisk, jo større sandsynlighed for at dateringen er korrekt. De bedst underbyggede typologiske dateringer forekommer, når et hus har typologisk lighed med C14-daterede huse fra samme lokalitet. Herved elimineres den fejlfaktor, der udgøres af eventuelle variationer i byggetraditioner fra område til område. På bopladser med flere huse, affaldsgruber og andre samtidige anlæg er der også mulighed for at underbygge en typologisk datering ved at inddrage husets placering i forhold til den samlede pladsstruktur. Hvis pladsen f.eks. har kontinuerlig bebyggelse igennem længere tid, og husenes typologiske træk kan udskilles og knyttes til de enkelte perioder med C14-dateringer, kan en typologisk datering passes ind i denne sekvens. På større bopladsområder vil der tillige ofte være iagttagelser, der kan sandsynliggøre, om et hus har udfyldt særlige funktioner eller har haft en særlig status.

En typologisk datering kan naturligvis også underbygges af fund fra huset og/eller af stratigrafiske iagttagelser.

De mest usikre af de typologisk baserede dateringer fås i forbindelse med enkeltliggende huse, hvor der hverken er daterende fund eller supplerende oplysninger om fundkonteksten, og hvor dateringen alene bygger på en parallel til et enkelt hus, der ligger langt væk fra fundstedet.

Ved brug af Arturssons tolkningsmodel har husenes længde ingen dateringsmæssig udsagnsværdi, da længden i væsentlig grad sættes lig med statusniveau.

Hvis man ser bort fra de dateringsmæssige begrænsninger, er der også nogle fordele ved at inddrage husenes typologiske træk. Det giver mulighed for at identificere hustyper med særegne arkitektoniske træk. Dette kan have betydning, såfremt disse hustyper kan knyttes til særlige funktioner. I så fald bør deres status ikke udelukkende vurderes ud fra deres længde, men også i forhold til funktionens betydning i samfundet. Hustyper med særlige funktioner bidrager dermed til billedet af den samlede bebyggelseskompleksitet. Bebyggelsens kompleksitet indgår således også som et element i Arturssons model til identifikation af vigtige centralområder.

Yngre bronzealders huse i Nordsjælland

Inden for undersøgelsesområdet er der registreret 17 lokaliteter med et eller flere huse fra yngre bronzealder.¹⁹ Som det ses på udbredelseskortet fig. 2, findes alle fundstederne, på nær ét, i den sydlige del

¹⁹ Dataindsamling og artiklens hovedtekst er afsluttet i januar 2018. Inden for undersøgelsesområdet er alle huse dateret til yngre bronzealder medtaget i artiklen – uanset om de er registreret i Fund & Fortidsminder.

af undersøgelsesområdet. Dette afspejler naturligvis ikke den reelle forhistoriske situation, hvilket også vil fremgå ved gennemgangen af andre bopladsindikerende fundgrupper.

Alle de bragte husplaner i artiklen er vist med nord opad og i samme målestoksforhold. Planerne er rensat for andre anlæg end huskonstruktionerne med undtagelse af anlæg, der ligger ind over husenes grundplaner. Når husenes længder omtales, er der tale om længden af den tagbærende konstruktion, da en stor del af husene helt mangler væg- og gavlstolper. C14-dateringer er angivet med to standardafvigelse. Husenes nummerering følger nummereringen fra udgravningsberetningerne.

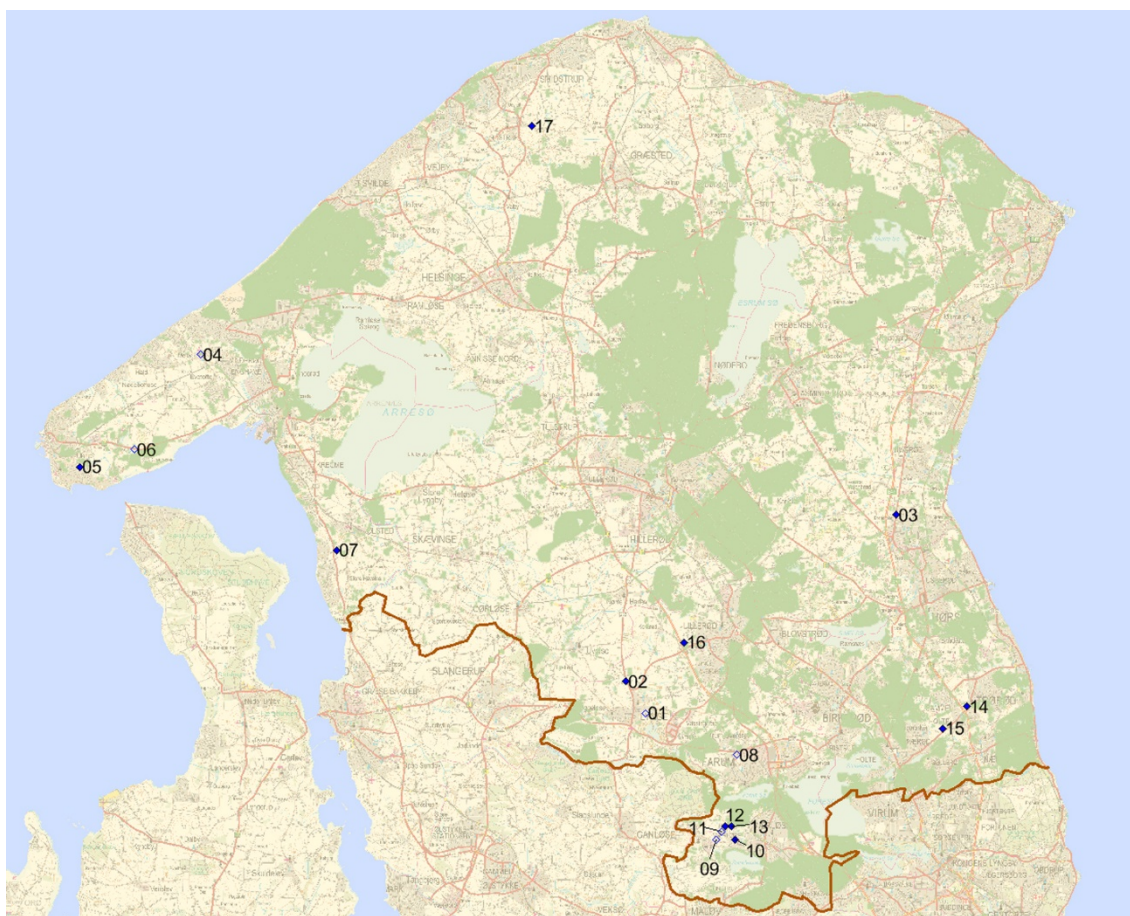

Fig. 2: Kort med de lokaliteter, hvor der er registreret huse dateret til yngre bronzealder. Åbne signaturer markerer lokaliteter, hvor husene er meget dårligt bevaret, og/eller hvor dateringen til yngre bronzealder er behæftet med betydelig usikkerhed.

Lokalitets nr.	Stednavn	Sognebeskrivelses nr.	Journal nr.
1	Kærhøjgaardsvej	01.03.08 sb.47	NFHA 887
2	Lynge Mølle	01.03.08 sb.88	MNS 50044
3	Brønsholm	01.04.11 sb.87	HØM 311
4	Melby	01.05.05 sb.83	Industrimuseet Frederiksværk s.203
5	Højbjerggård	01.05.09 sb.129	NFHA 2039
6	Amager Huse	01.05.09 sb.97 A	GIM 3056
7	Strandsegård	01.05.11 sb.164	NFHA 2693
8	Lillevangsgård	01.06.01 sb.101	HØM 2
9	Lundsgård	02.02.16 sb.106	VÆM 205
10	Værløse Vest	02.02.16 sb.95	VÆM 300
11	Ryget Skovby	02.02.16 sb.168	TAK 1113
12	Ryget Skovby	02.02.16 sb.170	TAK 1259
13	Kastaniehaven	02.02.16 sb.109	VÆM300/97
14	Langhaven	03.03.10 sb.447	HØM 501
15	Rygård	02.03.10 sb.298	SØL 127
16	Allerød Boldbaner	01.03.08 sb.81	NFHA 2377
17	Tårsbakke	01.01.02 sb.198	MNS 50300

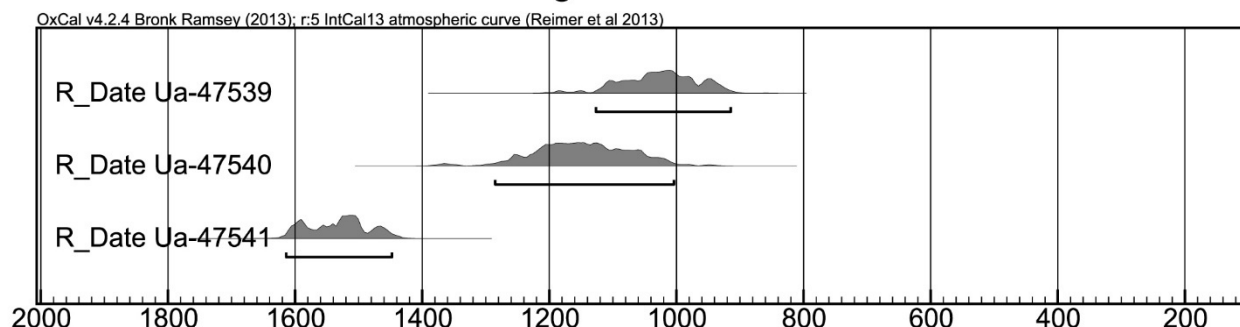
Fra hele undersøgelsesområdet er der kun to langhuse samt et firstolpeanlæg, der er C14-dateret til yngre bronzealder. Husene kommer fra lokaliteterne *Strandsegård* (7) og *Langhaven* (15), se grundplanerne nedenfor.

Dateringen af *Strandsegård* Hus I baseres på kun én C14-datering, der med to sigma ligger mellem 791 – 539 f.Kr. (KIA 35627: 2515+/-30BP). Dateringen er foretaget på et forkullet korn (emmer) fra den nordvestligste af de tagbærende stolper. Der er ingen andre fund eller stratigrafiske iagttagelser, der kan bidrage til at belyse husets datering.

Dateringen af *Langhaven* Hus 11 og firstolpeanlægget *Langhaven* Hus 14 baseres på tre dateringer fra hvert hus. I begge tilfælde er der uoverensstemmelser i dateringsserierne, forstået på den måde, at hvert hus har én datering, der er markant ældre end de to andre.

For Hus 11 er den afvigende analyse foretaget på et forkullet korn (ubestemt art), der giver en datering til ældre bronzealder. Prøvematerialet er meget velegnet og giver ikke anledning til at diskvalificere dateringen. De to samstemmende dateringer er ligeledes foretaget på velegnet materiale; henholdsvis et forkullet korn (ubestemt art) og trækul (stenfrugt). Valget af prøvemateriale kan således ikke forklare misforholdet mellem dateringerne fra huset.

Langhaven Hus 11

Dateringer med to sigma (95,4%)

Ua-47539: 2857+/-37BP	1127 – 915 f.Kr.
Ua-47540: 2943+/-48BP	1286 – 1005 f.Kr.
Ua-47539 & Ua-47540 Combine	1195 – 977 f.Kr.
Ua-47541: 3252+/-34	(1615 – 1448 f.Kr.)

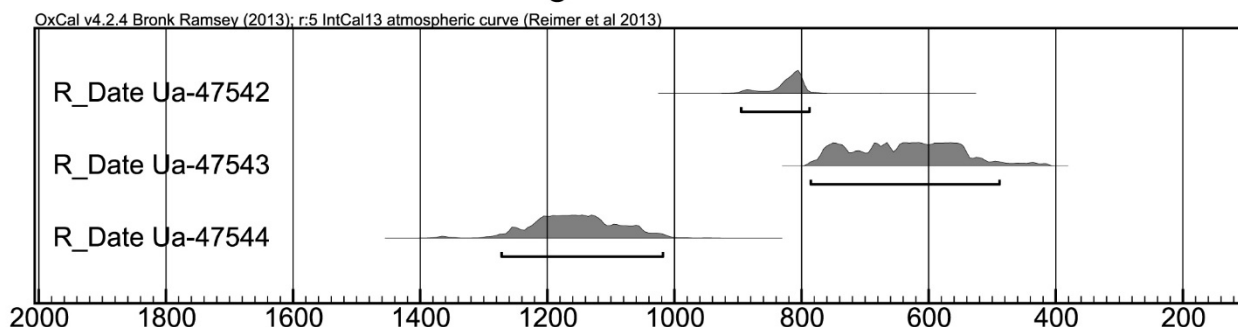
Det forkullede korn, der er dateret til ældre bronzealder, kan forsøgsvis betragtes som spor efter en tidligere aktivitet på stedet. Da der ikke er fundet andre anlæg eller fund fra ældre bronzealder på lokaliteten, kan denne aktivitet ikke beskrives nærmere. Lokaliteten rummer derimod mange anlæg fra yngre bronzealder, bl.a. flere store affaldsgruber. Disse sættes traditionelt i forbindelse med gravning af ler til klining af huse.²⁰ Også nær Hus 11 er der store affaldsgruber fra yngre bronzealder, hvor leret til husets vægge kan være gravet op. Ud fra en samlet vurdering af de tre AMS-dateringer fra huset, samt dateringen af anlæg og fund omkring huset, er det overvejende sandsynligt, at Hus 11 skal dateres i overensstemmelse med de to samstemmende dateringer. Dette giver en datering af Hus 11 til 1286-915 f.Kr.. Et vægtet gennemsnit af disse dateringer, beregnet i OxCal v4.2., indsnævrer dateringen til 1195-977 f.Kr.. Typologiske ligheder med andre huse fra Langhaven er ikke inddraget i datering af Hus 11. Dette er fravalgt for at undgå ringslutninger i forbindelse med den typologiske datering af Hus 17 fra Langhaven, der gennemgås senere i dette afsnit.

Hus 14 har ligeledes to samstemmende og en "afvigende" AMS-datering. Den "afvigende" datering er ældst og ligger på overgangen mellem ældre og yngre bronzealder. Denne analyse er foretaget på hassel. De to samstemmende dateringer er foretaget på strå og giver en datering til midt i yngre bronzealder. Der er således ikke noget i valget af prøvemateriale, der kan forklare dateringsforskellene.

Den ældste datering fra Hus 14 er samtidig med dateringen af Hus 11. Da Hus 14 er et firstolpeanlæg, er det muligt, at de to huse hører sammen i en gårdsenhed. Den store afstand mellem Hus 11 og Hus 14, på 250 m, taler dog imod denne tolkning. Det er ligeledes usandsynligt, at sekundære forstyrrelser har transporteret de små og skrøbelige stykker af forkullet strå ned i to forskellige stolpehuller flere hundrede år efter husets funktionstid. Samlet set vurderes det derfor, at de to samstemmende AMS-dateringer giver husets datering til 896-489 f.Kr..

²⁰ Björhem & Säfvestad, *Fosie IV*, 131ff.

Langhaven Hus 14

Dateringer med to sigma (95,4%)

Ua-47542: 2647+/-37BP

896 – 788 f.Kr.

Ua-47543: 2490+/-33BP

786 – 489 f.Kr.

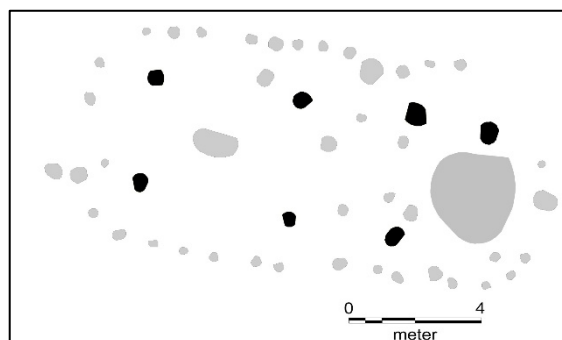
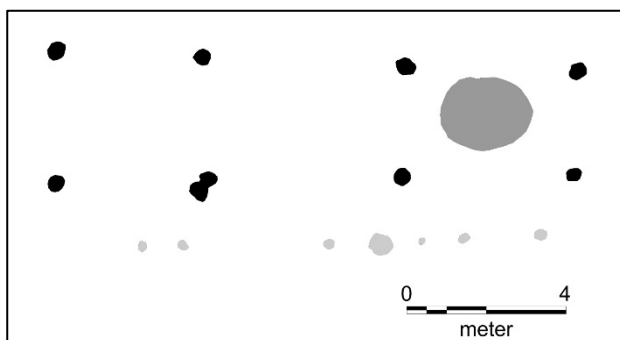
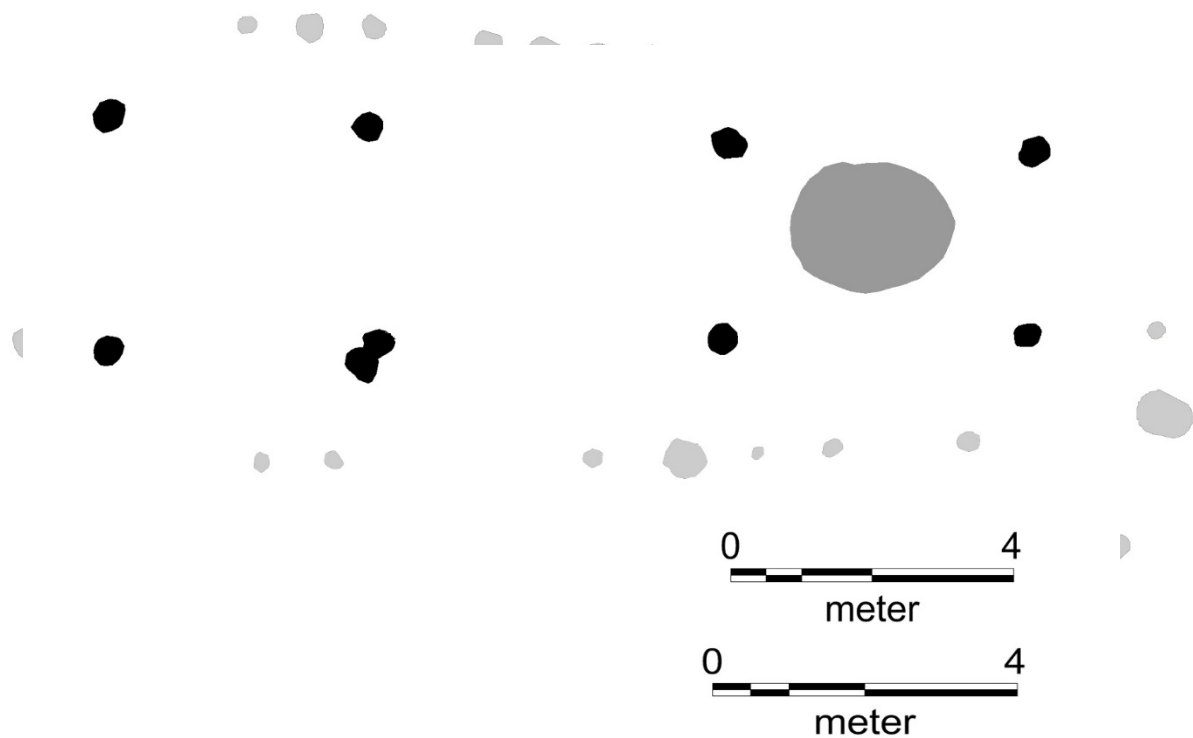
Ua-47544: 2949+/-42BP

(1273 – 1019 f.Kr.)

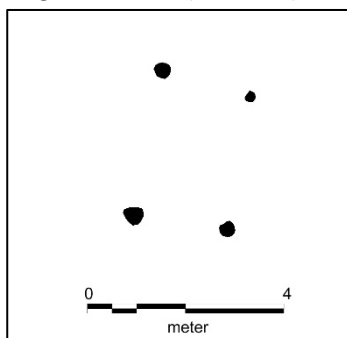
De to langhuse, *Strandsegård* Hus I og *Langhaven* Hus 11, har begge en beskedent størrelse på henholdsvis 10,4 og 13,4 meter i længden. Med en næsten ens bredde i de tagbærende konstruktioner fremstår de to huse som omtrent lige store. Konstruktionssymmetrien i de tagbærende stolpers indbyrdes placering er derimod forskellig for de to huse.

*Strandsegård*huset har en forholdsvis uregelmæssig stolpesætning; både i længderetningen og på tværs.²¹ *Langhaven*huset har derimod en mere stringent, men let trapezoid, form, hvor vestenden er bredest, og østenden smallest. C14-dateringerne placerer de to huse i hver sin ende af yngre bronzealder. *Langhaven* Hus 11 dateres til slutningen af periode III - periode IV. *Strandsegård* Hus I dateres til periode V-VI, hvilket også er tilfældet med firstolpeanlægget fra *Langhaven* (14).

²¹ Aarsleff: 'Strandsegård'.

Langhaven Hus 11 (til venstre) & Strandsegård Hus I (til højre)

Langhaven Hus 14

Alle øvrige huse er dateret typologisk eller ved en kombination af typologi og daterende fund i og ved husene, hvilket i langt de fleste tilfælde giver en mere usikker datering.

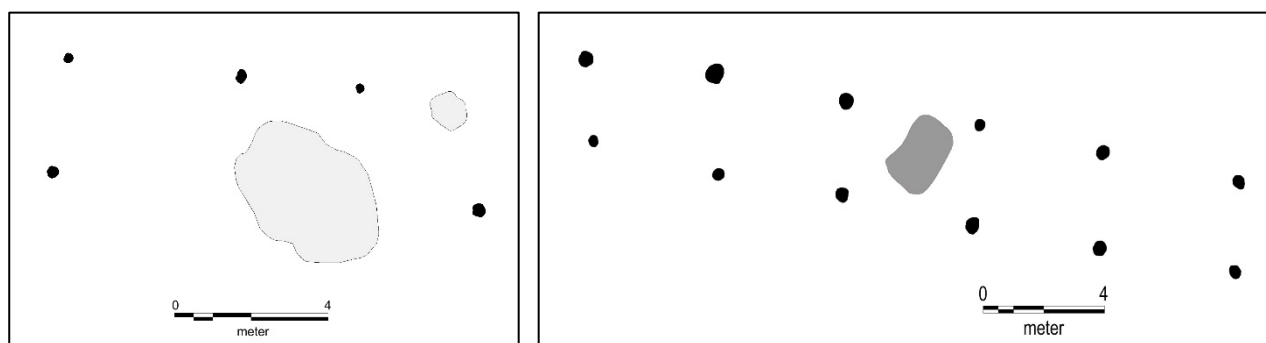
Kærhøjgaardsvej (1) er et eksempel på, at C14-dateringer har givet anledning til at ændre en tidligere typologisk baseret datering fra yngre bronzealder til jernalder. Huset har en længde på ca. 23 meter, hvilket gør det ca. dobbelt så stort som husene fra *Langhaven* og *Strandsegård*. Kærhøjgaardhuset har derudover en særpræget stolpesætning, hvor de to stolperækker er parallelforskuet i forhold til længderetningen. Det er netop dette særkende, der var grundlag for den typologiske datering til yngre bronzealder, med henvisning til et par huse med tilsvarende parallelforskuet opbygning fra det tidligere Københavns Amt. Men med tre C14-dateringer, der alle falder omkring slutningen af førromersk jernalder og ældre romersk jernalder, er der et ganske solidt grundlag for denne datering, som da også fremgår af udgraverens publicering af fundet.²²

Huse dateret til yngre bronzealder uden brug af C14-analyser

Hovedparten af de nordsjællandske huse, der hidtil er tilskrevet yngre bronzealder, er dateret uden brug af C14-analyser. Selv om AMS-dateringer ikke er en kronologisk facitliste, betyder fraværet af C14-dateringer, at der mangler et vigtigt parameter ved vurderingen af disse huses datering. Nedenfor følger en gennemgang af denne gruppe af huse og grundlaget for deres dateringer.

Ved vurderingen af husenes datering lægges der vægt på typologiske elementer, der kan genfindes i de to AMS-daterede huse fra undersøgelsesområdet, på geografisk nærhed mellem typologiske paralleller samt naturligvis på daterende fund fra huskonstruktionerne.

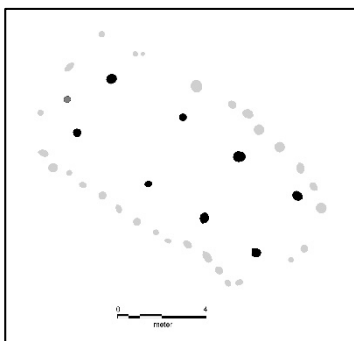
Udover de ovenfor nævnte C14-daterede huse fra *Langhaven* er også Hus 17 dateret til yngre bronzealder. Dateringen bygger dels på den tagbærende konstruktions ligheder med det C14-daterede Hus 11 og dels på husets placering på pladsen. Hus 17 ligger tilbagetrækket fra bopladsens øvrige langhuse, og samtidigt tæt opad det firstolpeanlæg (Hus 14)²³, der er dateret til yngre bronzealder periode V-VI. De to bygninger fremstår således som en gårdsenhed, og datering for Hus 17 til yngre bronzealder må betragtes som rimelig sikker. Ved at tolke Hus 17 og Hus 14 som en samlet enhed indsnævres dateringen til periode V-VI.

Langhaven Hus 17 (til ventre) Kærhøjgaardsvej (til højre)

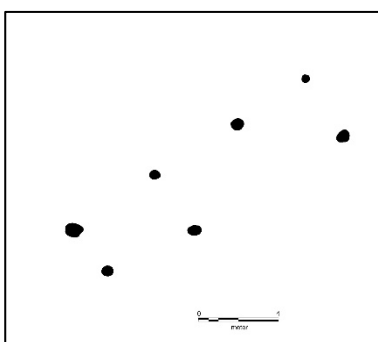
²² Kramer: 'Hvor boede de'.

²³ Se oversigtsplan med husenes placering i Jensen, O.L. & Andersen: 'Bønder i en brydningstid', 45.

Højbjerggård Hus VIII

Højbjerggård (5) er med en serie på fem huse den største bebyggelse fra yngre bronzealder indenfor undersøgelsesområdet. Pladsen er også interessant, da husene er af forskellige typer og størrelser. Tre af langhusene har tre stolpesæt i den tagbærende konstruktion, mens tre andre langhuse har fire sæt tagbærende stolper. Der er ikke foretaget naturvidenskabelige dateringer, så husene kan udelukkende dateres på grundlag af stratigrafiske iagttagelser på pladsen, fund fra husenes anlæg samt paralleller til andre huse.²⁴ Særligt Hus VIII, har meget klare paralleller til periode V-VI huset fra *Strandsegård*, og en datering til yngre bronzealder synes derudover bekræftet af et lille offerkar med beklaskning og fingerstriber. Karret blev fundet i det lille anlæg, der ses mellem husets vestlige gavl og det første sæt tagbærende stolper på plantegningen ovenfor. En nærmere datering inden for yngre bronzealder kan ikke gives.²⁵

Højbjerggård Hus I

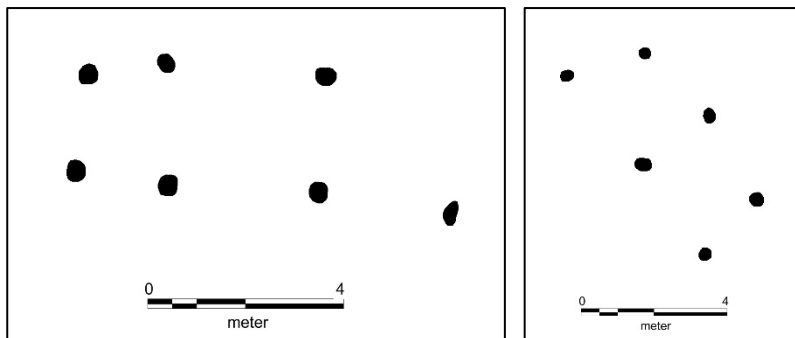
Fra samme lokalitet kommer *Højbjerggård* Hus I. Huset har en noget anderledes stolpesætning end *Højbjerggård* Hus VIII og mangler bevarede vægstolper. Der er hverken gjort fund eller stratigrafiske iagttagelser, der kan give informationer om husets datering. Udgraverens datering til yngre bronzealder (formodentlig periode IV eller V) bygger dels på typologiske ligheder med huse fra Smørumnedre (umiddelbart syd for undersøgelsesområdet) og dels på keramikken fra de nærtliggende gruber.²⁶ Hus I har med sin stringente stolpesætning og i forholdet mellem længde og bredde i de tagbærende stolpesæt betydelige lighedspunkter med Langhagens AMS-daterede Hus 11. Dermed kan dateringen af Hus I til starten af yngre bronzealder betragtes som overvejende sandsynlig.

²⁴ Søsted: *Højbjerggård NFHA 2039*.

²⁵ Den udgravningsansvarlige foreslår en sandsynlig datering til periode IV på grundlag af keramik med beklaskning helt til rand og pålagte vulstknopper. Søsted: *Højbjerggård NFHA 2039*.

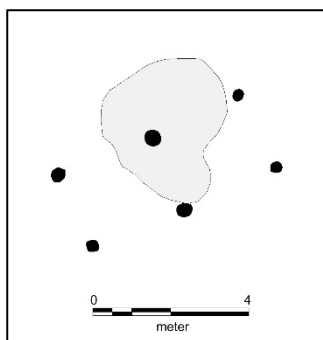
²⁶ Museet på Kroppedal, journalnummer SØL 1037, lokaliteten Kong Svends Park.

På *Højbjerggård* bopladsen er der også undersøgt tre småbygninger. To af disse bygninger, Hus IV og Hus V, har overlappende grundplaner, der viser, at bebyggelsen har haft mindst to faser. Desværre er der ikke daterende materiale fra hus IV, mens fund af beklaskede sideskår fra et tagbærende stolpehul giver en sandsynlig datering til yngre bronzealder for Hus V.

Højbjerggård Hus IV og Højbjerggård Hus V

Med en længde på henholdsvis 7,7 m og 6,2 m er Hus IV og V ganske små. Det samme gælder for *Højbjerggård* Hus IX, der med sine 5,1 m er det mindste af de nordsjællandske huse fra yngre bronzealder. Kun med nogen usikkerhed kan Hus IX dateres til yngre bronzealder ud fra fundene i den grube, der er stratigrafisk yngre end den nordligste stolpe i husets midterste tagbærende stolpesæt.

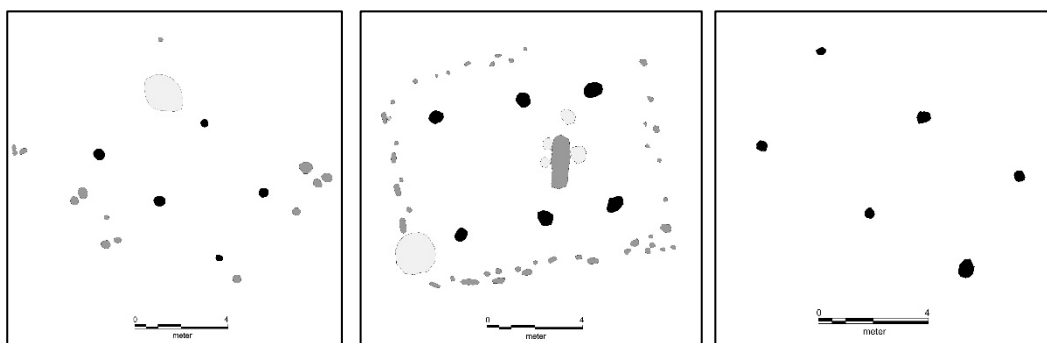
Højbjerggård Hus IX

Hvorvidt de tre meget små huse udgør egentlige beboelseshuse, om de skal betragtes som økonomibygninger eller huse knyttet til særlige aktiviteter på bopladsen kunne ikke afgøres ved udgravningen.

Det sidste hus på bopladsen – *Højbjerggård Hus VIb* – har en tagbærende konstruktion med en længde på 7,2 meter. Dermed ligger det i samme gruppe som de andre småhuse, men bredden i tagsættene er oppe på 3,8 meter. Huset har delvist bevarede væg- og gavlstolper og er ganske usædvanligt med sin betydelige bredde på 8,2 meter, der er kombineret med en længde på kun 11,2 meter. Husets ene tagbærende stolpe var bortgravet af en kogestensgrube, hvori der var keramik fra yngre bronzealder. Der blev også fundet nogle få beklaskede sideskår i hullerne til de tagbærende stolper. Samlet set er dateringen af huset til yngre bronzealder meget sandsynlig.

Ved den netop afsluttede udgravning ved *Tårnbakke* (17) er der undersøgt to huse, hvoraf særligt Hus 1 har mange af de samme karakteristika som Hus VIb på Højbjerggård. Her har den indre konstruktion dog haft en væsentligt større bredde, og husets vægstolpeforløb er betydeligt bedre bevaret. På trods af forskellige dimensioner i de tagbærende konstruktioner viser vægforløbene, at husene er omtrent lige store. Husenes grundareal er således på henholdsvis 102 og 92 m². Begge huse skiller sig ud ved netop at være meget brede i forhold til længden; de har begge en tagbærende konstruktion, der er lige over 7 meter lang og opbygget af tre sæt tagbærende stolper. Et andet karaktertræk er de bevarede vægstolper, der danner lige langsider og lige gavle. *Tårnbakke* Hus 1 er med et spænd i de tagbærende sæt på 5 meter det hus i Nordsjælland, der har den bredeste indre konstruktion.

Også *Tårnbakke* Hus 2 har tre tagbærende stolpesæt, der er usædvanligt brede (4 meter). Dermed ligner de tre huse hinanden, hvad angår den indre konstruktion. Men i modsætning til de to andre huse, mangler Hus 2 helt vægstolper. Arbejdet med bopladsens fund og anlæg pågår i øjeblikket og kan først fremlægges i deres helhed senere.²⁷ Der er dog ingen tvivl om, at der er tale om et væsentligt og usædvanligt bopladsfund. *Tårnbakke* Hus 1 er, indtil de naturvidenskabelige dateringer foreligger, dateret på keramik fra gruben midt i huset, samt ved at alle fund på pladsen er fra yngre bronzealder. *Tårnbakke* Hus 2 er dateret ved en løvkniv (flækkesegl) fundet i nedgravningen til en af de tagbærende stolper.

Højbjerggård Hus VIb, *Tårnbakke* Hus 1 og *Tårnbakke* Hus 2

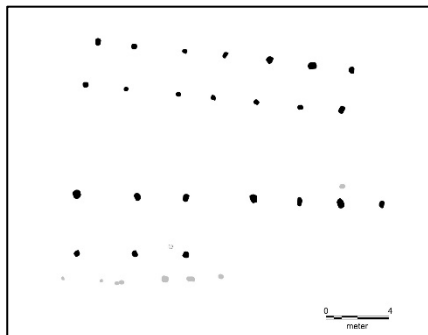
Inde i landet, ved *Allerød Boldbaner* (16), er der fundet to langhuse, der er dateret typologisk til henholdsvis ældre og yngre bronzealder. Hus I er dateret typologisk til yngre bronzealder periode IV og Hus III til ældre bronzealder periode III. Hus I er med 16,6 meter ganske langt og skiller sig markant ud fra de øvrige huse fra yngre bronzealder i Nordsjælland. Med syv sæt tagbærende stolper er huset også det eneste af sin slags i området, men tilsvarende mange tagsæt findes i yngre bronzealders huse i Skåne.²⁸ Der er en interessant tendens til, at husets to tagbærende stolperækker er parallelforskudte. Dette særlige karaktertræk kendes også fra et hus på den nærtliggende lokalitet *Kjærhøjgaardsvej* (1), der ud fra C14-dateringer dateres til ældre jernalder.²⁹

²⁷ En artikel om pladsen findes i Museum Nordsjællands årbog 2018. Grønnegård: 'Bronzestøberens bolig'.

²⁸ Artursson: *Bebyggelse och samhällsstruktur*, 79ff.

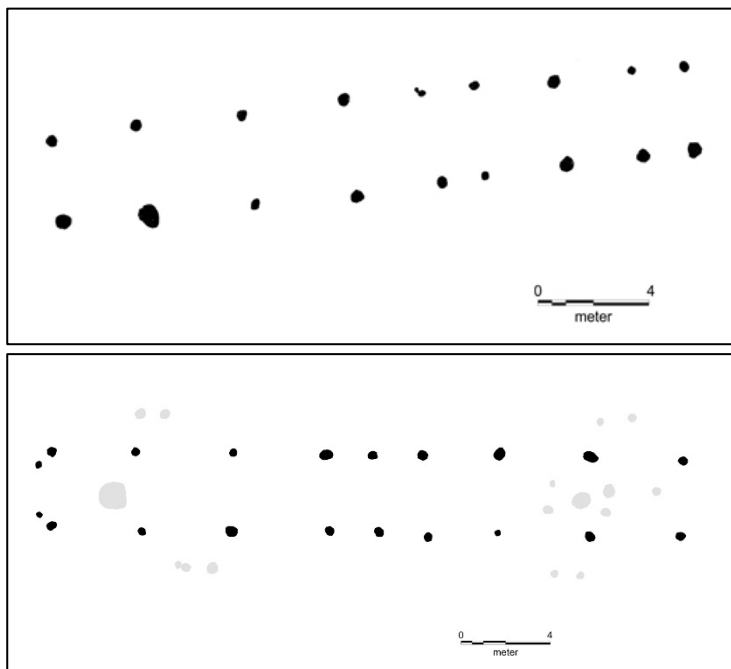
²⁹ Jernalderhuse fra lokaliteten Brede Myrebjerg udviser også samme tendens til parallelforskudte stolperækker (MNS 50208).

Hvorvidt Hus I fra *Allerød Boldbane* skal betragtes som efterfølgeren til Hus III, eller som en typologisk parallel til *Kjærhøjgaardshuset*, kan ikke afgøres uden en serie naturvidenskabelige dateringer eller en mere sikker hustypologi.³⁰

Allerød Boldbaner Hus I (øverst) & Hus III

Et andet stort langhus med hele ni sæt tagbærende stolper blev udgravet i 1988 på *Lillevangsgård* (8). Der er tale om Hus IV, der sammen med det noget mindre Hus VIII tolkes som en samlet gårdsenhed. Udgraveren påpeger i den forbindelse, at husene, der ligger med en afstand på 20 meter, er orienteret præcist ens. Udgraveren daterer Hus IV til yngre bronzealder med henvisning til typologiske paralleller i Norge og Sverige.³¹ Siden udgravningen er en næsten identisk gårdsenhed undersøgt ved *Kildebakkerne II*, der ligger ud til vandet kun godt 1,5 km nordvest for *Strandsegård*. Denne bebyggelse består ligeledes af to huse.

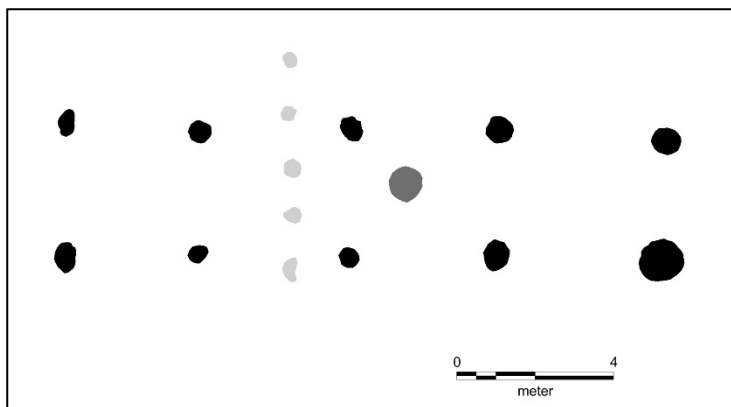

Lillevangsgård Hus IV (øverst) & Kildebakkerne II Hus I

³⁰ Det er foreslået, at huset indgår i en kronologisk udvikling af langhusene fra bronzealderen. Se Aarsleff: 'Et dugfriskt husfund'. Efter deadline for artiklen er der kommet tre dateringer af hus I, der alle giver en datering til førromersk jernalder. Noget overraskende er der ligeledes tre dateringer af hus III, der også alle giver en datering til førromersk jernalder.

³¹ Hansen: 'Beretning for Lillevangsgård'; Hansen: 'Et bronzealderhus ved Lillevangsgård'.

På *Kildebakkerne II* har udgraveren påvist husenes kronologiske samhörighed, der fremgår af, at de har samme orientering, samt af at de er opført på præcis samme akse.³² På *Kildebakkerne II* har det 28,7 meter lange Hus I ni tagbærende stolpesæt, og et lidt mindre hus ligger i en afstand af 25 meter. De to mindre huse på *Kildebakkerne II* og *Lillevangsgård* er også meget ens, hvad angår størrelse og stolpesætning. Dermed har de to bebyggelser et nærmest identisk layout.

Lillevangsgård Hus VIII (øverst) & Kildebakkerne II hus IV

Der foreligger fem AMS-dateringer fra husene på *Kildebakken II*. Disse giver en datering til ældre bronzealder periode III og ind i yngre bronzealder periode IV. Hvis man godtager, at husene er samtidige, kan dateringen indsnævres til 1207 – 1050 f.Kr.; ældre bronzealder periode III og de første 50 år af yngre bronzealder periode IV, fig. 3.³³ Den karakteristiske stolpesætning i de to store langhuse, med tætstillede stolpesæt i husets midtesektion, kendes da også i huse fra ældre bronzealder i både Jylland og Skåne.³⁴ Dermed kan det med stor sikkerhed afgøres, at husene fra både *Lillevangsgård* og *Kildebakkerne II* skal dateres til slutningen af ældre bronzealder.

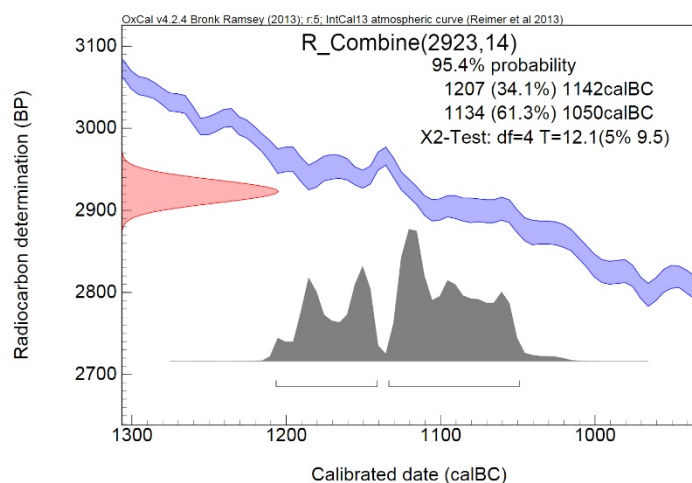
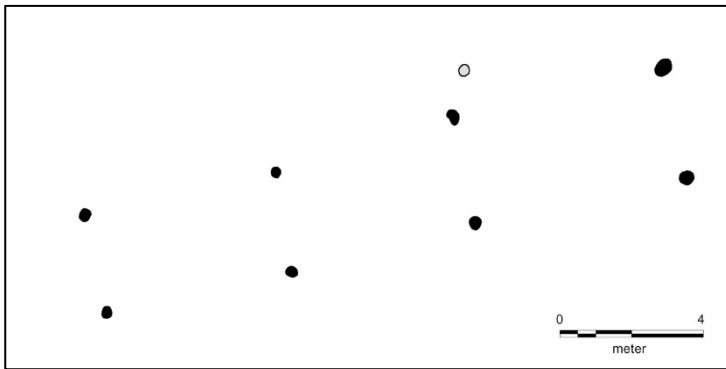

Fig. 3: Beregnet gennemsnit af de fem dateringer fra Kildebakkerne II Hus I & Hus IV

³² Jørgensen: 'To huse fra ældre bronzealder'; Aarsleff: 'Et dugfriskt husfund'.

³³ Vægtet gennemsnit er beregnet i OxCal

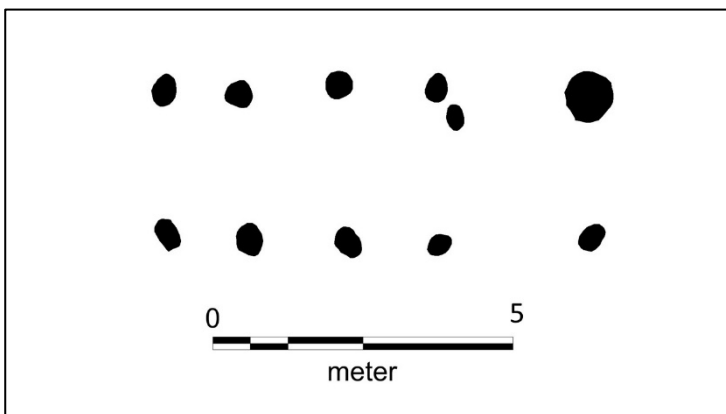
³⁴ Björhem & Säfstad: *Fosie IV*; Mikkelsen: 'Dobbeltgårde'; Artursson: *Bebyggelse och samhällsstruktur*.

Brønsholm Hus I

Hvis man ser mod øst i undersøgelsesområdet, til lokaliteterne nærmest Øresundskysten, finder man ved *Brønsholm* (3) et stringent opbygget hus med fire tagbærende stolpesæt. Huset er typologisk dateret med henvisning til den svagt trapezformede grundplan og bredden i de tagbærende stolpesæt, der antager 3,1 meter. Der er også fundet gruber med yngre bronzealder keramik nær huset. Proportionerne i husets tagbærende konstruktion har en del til fælles med det AMS-daterede Hus 11 fra Langhaven, men adskiller sig ved at være betydeligt længere. Holdepunkterne for dateringen er usikre, og den kan derfor ikke vurderes som mere end muligvis retvisende.

Kun lidt over 1 km sydvest for Langhaven ligger *Rygård* bopladsen (15). På *Rygård* er der et enkelt femsæts hus, der typologisk dateres til yngre bronzealder eller evt. tidlig førromersk jernalder.³⁵ Med en længde på kun 7,7 meter er huset størrelsesmæssigt i samme kategori som småhusene fra Højbjerggård. Konstruktionsmæssigt afviger huset derimod væsentligt fra disse, ved at have meget tætstillede tagbærende stolpesæt. Lignende huse kendes ikke i Nordsjælland, men huse med tilsvarende typologiske træk kendes fra Skåne, hvor de C14-dateres til yngre bronzealder.³⁶ Dateringen af huset på *Rygård* kan kun understøttes af typologiske paralleller, der ligger langt fra fundstedet. Derfor må dateringen til yngre bronzealder anses som usikker.

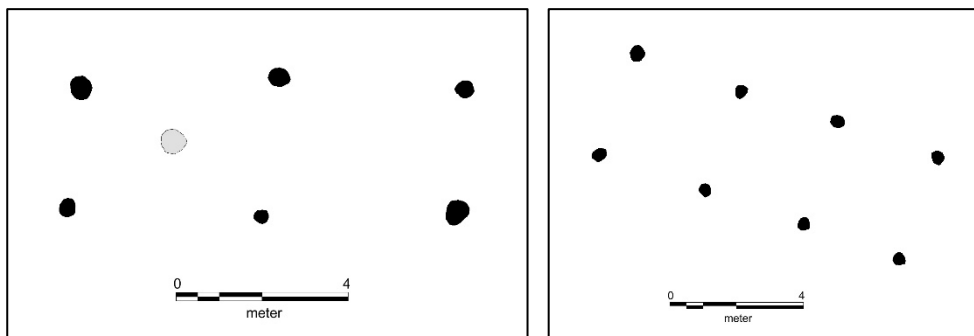

Rygård

³⁵ Fønnesbach-Sandberg: 'En oldtidsboplads ved Rygård', 20.

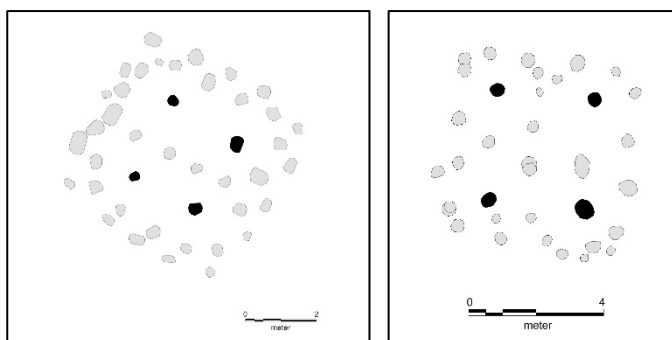
³⁶ Björhem & Säfvestad, *Fosie IV*; Artursson: *Bebyggelse och samhällsstruktur*, 77 fig. 14.

Længere inde i landet, ved Lyng, er der på den nyligt udgravede plads *Lyng Mølle* (2) bl.a. fundet affaldsgruber med keramik fra yngre bronzealder. Fundet omfatter også tre huse, hvor bredden i de tagbærende sæt væsentligt overstiger tre meter.

Lyng Mølle nordlige Hus (K1) og Lyng Mølle sydlige Hus (K3)

Efterbearbejdningen af pladsen pågår i øjeblikket, og AMS-dateringer afventer. Den foreløbige tolkning er, at det ene langhus, hvor bredden i tagsættene er på omtrent 3,9 meter, er fra ældre bronzealder, mens de to huse med en bredde i tagsættene på 3,2 og 3,3 meter er fra yngre bronzealder. Også tilstedeværelsen af et lille kvadratisk hus med kun to tagstolpesæt og vægstolper indikerer, at mindst noget af bebyggelsen er fra bronzealderen. En parallel til disse bygninger kommer fra *Strandsegård*, hvor konstruktionen indgår i bebyggelsen fra yngre bronzealder. Et større antal af disse meget karakteristiske huskonstruktioner er undersøgt på Fyn, hvor en serie dateringer placerer dem i såvel ældre som yngre bronzealder.³⁷

Kvadratiske småhuse fra Strandsegård (venstre) & Lyng Mølle (højre)

Endelig findes der længst mod syd i undersøgelsesområdet, ved Farum og Værløse, en gruppe af lokaliteter. Området har gennem tiderne hørt til under forskellige museers ansvarsområder, og de her omtalte lokaliteter er udgravet før Museum Nordsjælland overtog det arkæologiske ansvar i området. Derfor fremlægges disse lokaliteter ikke med samme detaljeringsgrad som det øvrige materiale.³⁸

Ryget Skovby 4 bopladsen (12) er udgravet af Kroppedal Museum, der fandt tre huse, som af udgraveren dateres typologisk til perioden yngre bronzealder til førromersk jernalder. Lokaliteten rummer også en lang række huse dateret til jernalderen.³⁹ De to øvrige pladser er udgravet af Værløse Museum. Den største af disse bopladser er *Værløse Vest* (10), der rummer mange fund og anlæg tilbage fra bondestenalderen og

³⁷ Runge: 'Forskning på museerne'.

³⁸ Kroppedal Museum har venligst ydet hjælp og givet adgang til alle relevante beretninger. Ingen af lokaliteterne er publiceret, og der foreligger ikke C14-dateringer af husene.

³⁹ Udgravningsleder og beretningsansvarlig; Benny Stål.

frem til og med vikingetiden. Tre huse er dateret til yngre bronzealder, mens en lang række huse er dateret bredt inden for perioden ældre bronzealder til og med romersk jernalder. Blot 600 meter nord for *Værløse Vest*, ved lokaliteten *Kastaniehaven* (13), er der udgravet endnu et hus fra yngre bronzealder. Huset kunne ikke afdækkes i sin fulde længde.

Udover de ovenfor nævnte bopladser er der inden for undersøgelsesområdet et mindre antal lokaliteter, hvor de registrerede spor af huse er tvivlsomme, eller hvor dateringerne til yngre bronzealder er behæftet med betydelig usikkerhed. Ved *Melby* (4) er der fundet spor, der beskrives som den mulige østende af et treskibet hus. Nær husgavlen var der en grube med keramik fra yngre bronzealder. *Amager Huse* (6) har givet fund fra yngre bronzealder i en affaldsgrube, og på samme plads er der registreret spor efter fire stærkt forstyrrede huse, der formodes at være samtidige med gruben. Ved *Lundsgård* (9) blev der i forbindelse med undersøgelsen af en ødelagt megalit fundet spor af en afrundet gavl fra et øst vest orienteret hus, som ud fra gavlen's form antages at være fra yngre bronzealder. Der blev ikke fundet noget genstandsmateriale, der kan underbygge dateringen. Endelig er der *Ryget Skovby 3* (11), der er en plads med mange huse fra forskellige perioder. Kun et enkelt hus er dateret bredt til bronzealderen ud fra typologiske træk.

Efter denne fremlæggelse og gennemgang af husmaterialet og husenes dateringer, er det blevet tid til en opsummering af bebyggelsesbilledet i Nordsjælland set ud fra husene og deres karaktertræk. Dette bliver efterfølgende udgangspunktet for en diskussion af bosættelsernes udbredelse i Nordsjælland i yngre bronzealder.

Byggetraditioner i Nordsjælland under yngre bronzealder

Kortlægningen af husenes konstruktionselementer giver et blandet indtryk af byggetraditionen i undersøgelsesområdet. Der er betydelig variation i placeringen af de tagbærende stolper i husene. Det er dog usikkert, om forskellene er udtryk for eksistensen af lokale byggetraditioner. Usikkerheden skyldes det lille antal huse samt de få C14-dateringer. Det lille datagrundlag gør det vanskeligt at pege på lokale særpræg, der både fremstår velunderbyggede og veldaterede. På nuværende tidspunkt kan der således kun ses svage tegn på lokale forskelle i "byggestil". I det sydøstlige område, hvor Langhaven er beliggende, er der to eksempler på huse med svagt trapezformet grundplan.⁴⁰

Det lille antal fundsteder med bevarede spor efter yngre bronzealders huse, og usikkerhederne forbundet med de typologiske dateringer, gør det umuligt at vurdere, om de konstruktionsmæssige variationer skyldes kronologiske forskelle, forskelle i bebyggelsernes status eller blot er udtryk for uens erhvervsstrategier. Dette gælder også for et element som vægstolper, der kun er fundet i få tilfælde.

I forhold til typologiske dateringer er det tankevækkende, at de store udgravninger ved Tietgenbyen på Fyn påviser betydelige hustypologiske forskelle mellem Fyn og Jylland. Selv inden for Fyn er der konstateret væsentlige typologiske variationer.⁴¹ Det fynske eksempel på eksistensen af lokale traditioner inden for husbyggeri viser, at man skal være varsom med at datere - eller afvise dateringer - alene ud fra typologiske træk. Dette er væsentligt ved tolkning af det nordsjællandske materiale, da det sætter spørgsmålstejn ved

⁴⁰ Trapezformede huse er almindelige i yngre bronzealder i Midtjylland, se Mikkelsen: 'Dobbeltgårde', 45ff..

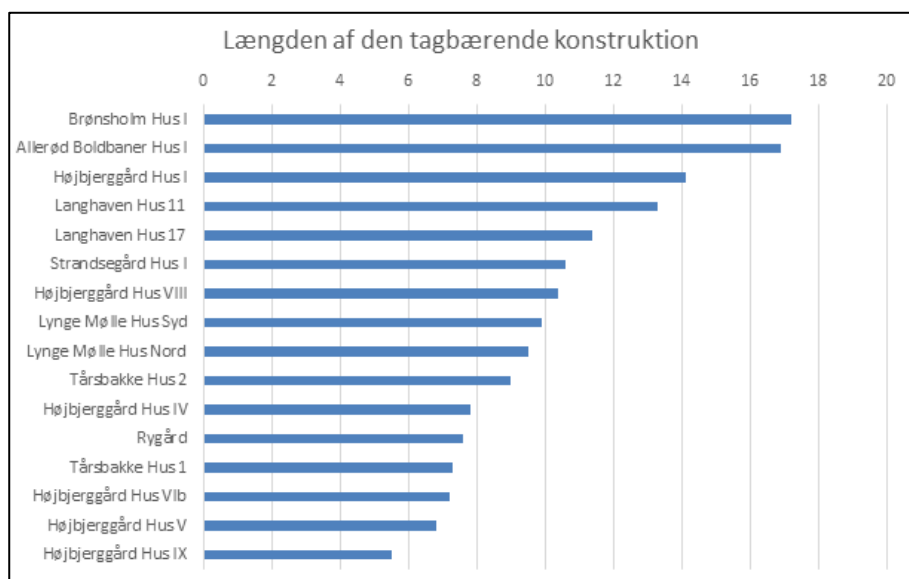
⁴¹ Runge: 'Forskning på museerne'.

størstedelen af de eksisterende husdateringer fra både jern- og bronzealder.⁴² Det er derfor sandsynligt, at der blandt stakken af udaterede eller bredt daterede huse kan være en del, der er fra yngre bronzealder. Hvis dette er tilfældet, vil det især have betydning på de store bopladser med mange huse sydligt i undersøgelsesområdet ved Farum og Værløse. Her vil de "skjulte" huse potentielt kunne ændre ganske væsentligt på billedet af yngre bronzealders bosættelsesstruktur. Det må derfor være målet at C14-datere så mange huse som muligt for der igennem at arbejde frem mod en solidt funderet huskronologi.

Med de AMS-daterede huse fra Langhaven og Strandsegård kan det dog konstateres, at langhuse med en længde på ca. 10,5 - 14 meter (målt på den indre konstruktion) er en hustype, der findes flere steder i Nordsjælland i yngre bronzealder. Ens for alle huse i denne gruppe er det, at bredden i de tagbærende stolpesæt er mindst tre meter (målt på det bredeste sæt).

Ved Strandsegård og Højbjerggård er typen knyttet til et periode V-VI miljø, mens AMS-dateringerne fra Langhaven placerer "hustypen" i både periode IV og periode VI.⁴³ Dermed optræder hustypen i hele yngre bronzealder.

Selvom husene af denne type har sammenlignelige størrelser, fremstår de ikke som en typologisk homogen gruppe, når det kommer til systematikken i den tagbærende konstruktion. Mest fremtrædende konstruktionsforskel er de velbevarede vægforløb ved Strandsegård Hus I og Højbjerggård Hus VIII.

Længden af den tagbærende konstruktion på huse fra yngre bronzealder i Nordsjælland med tre eller flere sæt tagbærende stolper.

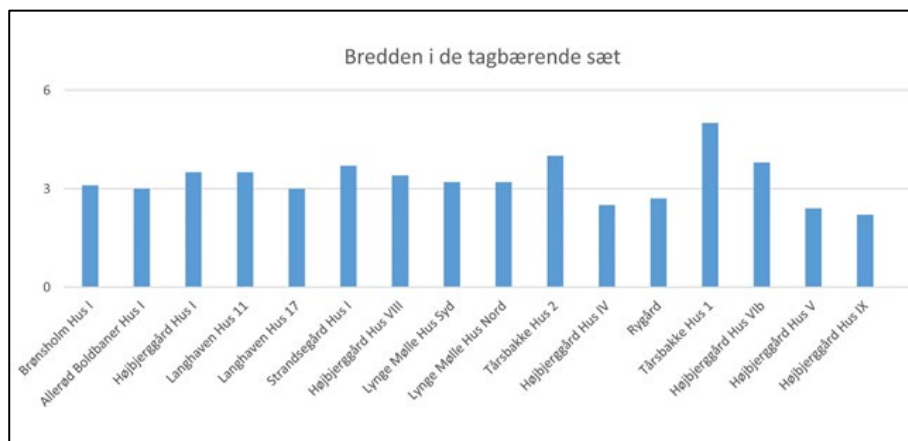
Langhuse med en tagbærende konstruktion, hvor længden overstiger 15 m, kan ikke med sikkerhed siges at være en del af husmaterialet fra Nordsjællands yngre bronzealder. Kun huset fra Brønsholm samt huset fra Allerød Boldbaner når op på disse dimensioner. Med de nye C14-dateringer af huset fra Allerød Boldbaner

⁴² Antallet af C14-dateringer er steget markant efter revision af museumsloven i 2006. Problemet med manglende naturvidenskabelige dateringer gælder primært for udgravninger foretaget før lovændringen.

⁴³ En udtømmende diskussion af husenes datering på Langhavenbopladsen vil blive bragt i en særskilt artikel.

til førromersk jernalder er der kun huset fra Brønsholm tilbage i denne kategori.⁴⁴ Dette hus er dog ikke sikkert dateret til yngre bronzealder.

Med hele syv sæt tagbærende stolper adskiller konstruktionen i jernalderhuset fra Allerød Boldbaner sig også klart fra de huse, der med stor sikkerhed kan tilskrives yngre bronzealder i Nordsjælland. For yngre bronzealders huse er fire tagbærende sæt det hyppigst forekommende (otte langhuse), efterfulgt af tre tagbærende sæt (seks langhuse). Kun et enkelt hus har fem sæt tagbærende stolper. Dertil kommer to kvadratiske småhuse med vægstolper.

Bredden i de tagbærende sæt for huse fra yngre bronzealder i Nordsjælland med tre eller flere sæt tagbærende stolper. Sorteret efter husenes længde – med det længste til venstre i grafen.

I grafen, der viser husenes længder, ses der ingen markante grupperinger. En svagt aftegnede gruppe udgøres af de seks korteste huse med en længde på mindre end 8 meter (5,5 til 7,8 meter). Fire af disse har, som de eneste, en bredde i de tagbærende stolpesæt på under 3 meter. De to resterende huse har derimod meget stor bredde i de tagbærende stolpesæt. Samtidig har de også helt eller delvist bevarede vægstolpeforløb. Der er således tale om to forskellige typer af huse med en længde på under 8 meter. De korte og smalle huse er fordelt med tre på Højbjerggård bopladsen og et på Rygård bopladsen.

De to korte men brede huse, Højbjerggård Hus VIb og Tårnbakke Hus 1, fremstår som en helt egen hustype på grund af deres særegne konstruktionstræk. De afviger således fra alle andre huse fra yngre bronzealder i Nordsjælland. Husene har en bredde i de tagbærende stolpesæt på 5 og 3,8 meter, hvilket er det største mål blandt alle de registrerede huse. Eneste undtagelse er Tårnbakke Hus 2 med en bredde i de tagbærende stolpesæt på 4 meter. Tårnbakke Hus 2 er 9 meter langt og mangler bevarede vægstolper, men skal måske alligevel regnes med til samme hustype som Højbjerggård Hus VIb og Tårnbakke Hus 1. Husenes markant afvigende konstruktionsproportioner peger i retning af, at der er tale om en særlig hustype med en særlig funktion eller status. Dette kan desværre ikke underbygges yderligere ud fra huskonstruktionerne selv, men kan forhåbentligt belyses i forbindelse med bearbejdningen af fundene og de naturvidenskabelige prøver fra Tårnbakke. Der findes en mulig forbindelse til de betydelige spor efter bronzestøbning, der er fundet ved begge bopladser. Tanken, om at husene har en særlig tilknytning til bronzestøbning, bestyrkes af fund på Brokbakken ved Bjerringbro, Bormose Huse nord for Aars og Løgstrup

⁴⁴ Efter deadline for artiklen er der kommet tre dateringer af hus I, der alle giver en datering til førromersk jernalder.

SØ nord for Viborg, der er udgravet af Viborg Museum og Vesthimmerlands Museum.⁴⁵ På disse lokaliteter er der undersøgt huse med sikker tilknytning til bronzestøbning. Husenes karakteristiske proportioner er meget sammenlignelige med Højbjerggård Hus VIb og Tårsbakke Hus 1 og hus 2. Det er selvfølgelig problematisk, at disse paralleller alle ligger langt fra de nordsjællandske fundsteder. Såfremt sammenkædningen af denne hustype og bronzestøbning står til troende, er det bygninger, som hører til i en højstatussfære, jævnfør bronzernes store betydning i bronzealderssamfundet.

Fundomstændighederne giver heller ikke svar på, om de fire korte og smalle småhuse har haft en funktion som primære beboelseshuse eller som en form for økonomibygninger. På Højbjerggård og Rygård findes disse huse ikke umiddelbart i forbindelse med større langhuse, men i hvert fald på Højbjerggård anser udgraveren det for sandsynligt, at der har været flere huse på pladsen, der blot ikke kunne iagttages på grund af dårlige bevaringsforhold, og måden hvorpå muldafrømningen blev foretaget.⁴⁶

I krydsfeltet mellem beboelseshuse og økonomibygninger ligger også de kvadratiske småhuse bestående af fire tagstolper og vægstolper. Denne hustype er fundet på Strandsegård og Lyng Mølle, og spørgsmålet er, om de med en grundplan på kun ca. 35 m² kan være beboelseshuse eller blot er økonomibygninger med særlige konstruktionsdetaljer?

Statusmarkeringer

Et væsentligt element i Arturssons model til identifikation af status er forskelle i husenes størrelse. Inden for det nordsjællandske materiale ses en variation i grundarealet for yngre bronzealders huse på mellem 51 og 134m².⁴⁷ I Skåne har husene i samme periode et grundareal på 70 til 225m².⁴⁸ Set i det lys er de Nordsjællandske huse meget små, og der "mangler" det øverste lag i bygningshierarkiet, selv hvis man inkluderer det usikkert daterede Hus I fra Brønsholm. Der er dog stadig en betydelig variation i husenes størrelser, hvilket ifølge Arturssons model er udtryk for statusforskelle. Hvis man ser på grafen, der viser arealet af husenes grundplaner, er der ingen klare grupperinger. Husenes grundareal beskriver nærmere en jævn fordeling fra små til store huse.

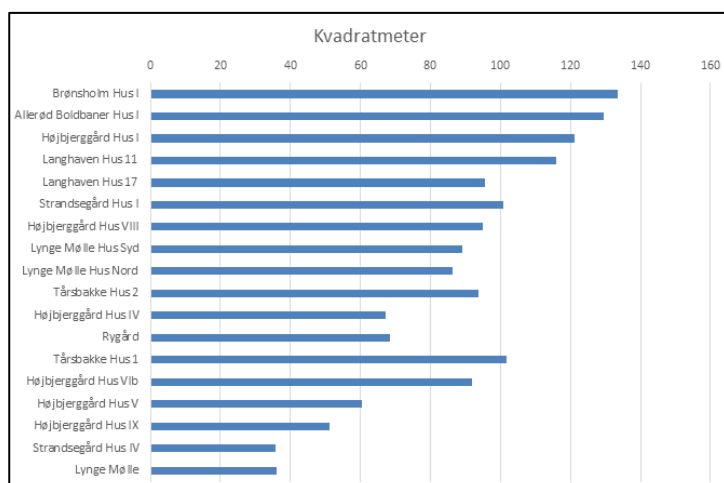
I tolkningsmodellen indgår bebyggelsens variationsbredde som et statusmarkerende element. Stor bosættelseskompleksitet i form af mange hustyper er således udtryk for høj status. Da der endnu ikke er husfund fra alle bosættelsesområder i Nordsjælland, og pga. de tidligere nævnte usikkerheder i dateringen af især områdets største huse, er der ikke tilstrækkeligt datagrundlag for at gå nærmere ind i en diskussion af bosættelseskompleksiteten på nuværende tidspunkt. Det skal dog fremhæves, at de særligt brede tresætshuse sandsynligvis er et eksempel på kompleksitet i bygningsmassen i form af særlige bygninger med særlige funktioner. Denne hustype kan dermed betragtes som et muligt tegn på en stratificeret bosættelsesstruktur.

⁴⁵ Larsen, L.A. et al.: 'Løgstrup SØ'. 41ff.; Mikkelsen, 'Brokbakken', 71ff..

⁴⁶ Søjsted Højbjerggård NFHA 2039.

⁴⁷ For huse uden bevarede væg- og/eller gavlstolper er grundarealet en beregnede værdi. Der er regnet end samme afstanden fra de yderste tagbærende stolpesæt og ud til gavlen som ved Strandsegård Hus I. Afstanden fra de tagbærende stolper og ud til væggene er som ved Strandsegård Hus I og Langhaven hus 11.

⁴⁸ Artursson: *Bebyggelse och samhällsstruktur*, 79ff..

Antal kvadratmeter under tag i de nordsjællandske huse fra yngre bronzealder

Overordnet kan det konstateres, at de statusforskelle i husmaterialet, som Artursson kan se i vigtige områder af central betydning i Syd- og Mellemskandinavien, ikke kan iagttages i samme omfang i Nordsjælland. Hvis man følger Arturssons tese om variation i husstørrelse og bebyggelseskompleksitet som indikator for højstatus⁴⁹, bliver konklusionen, at der ikke findes magtcentre i form af højstatusbosættelser i undersøgelsesområdet. Kildematerialet er dog stadig forholdsvis lille, og enkelte nye fund og bopladser kan ændre dette billede væsentligt. Med de nuværende husfund fremstår regionen som et område med en flad magtstruktur og lav grad af hierarki. En sådan slutning vil primært bygge på negativ bevisførelse og bør som minimum kunne bakkes op af flere andre iagttagelser. Når man ser på yngre bronzealders grav- og depotfund fra området som helhed, er der dog ikke umiddelbart noget, der støtter en sådan tolkning.⁵⁰

En anden faktor, der kan have betydning for forståelsen af bosættelsernes status og hierarki, er afgrænsningen af undersøgelsesområdet. Det må overvejes, hvorvidt undersøgelsens geografiske afgrænsning er hensigtsmæssig. Magtforholdene på Sjælland i yngre bronzealder er kun belyst i begrænset omfang, og det kan ikke afvises, at undersøgelsesområdet er for lille til at iagttage det fulde omfang af statusforskelle i husmaterialet. At et bredere geografisk perspektiv kan ændre væsentligt på forståelsen af bosættelsesmønsteret, illustreres af situationen i ældre bronzealder. I undersøgelsesområdet er der i ældre bronzealder udelukkende bopladser med ét langhus, der i nogle tilfælde har et mindre hus tilknyttet. Dette giver et entydigt billede af et ukompliceret bosættelsesmønster, der traditionelt beskrives som et system af omkringflyttende enkeltgårde. Dette billede bliver dog vendt helt på hovedet, hvis man løfter blikket blot en anelse og ser på lokaliteten Lindebjerg Grusgrav nær Slangerup. Denne boplads ligger knap 2 km syd for Museum Nordsjællands ansvarsområde og består af over 70 bygninger (langhuse og økonomibygninger), primært fra ældre bronzealders periode III. En boplads af dette omfang, med mange samtidige gårde, ændrer helt det umiddelbare indtryk af ældre bronzealders bebyggelsesstruktur i Nordsjælland.⁵¹ Dette illustrerer, hvor skrøbeligt billedet af samfundsstrukturen er, hvis det tegnes alene ud fra de sparsomme husfund i Nordsjælland.

⁴⁹ Artursson: *Bebyggelse och samhällsstruktur*, 12ff..

⁵⁰ Jensen, J.: *Fra bronze- til jernalder*; Appel & Olsen 'Depotfund ved overgangssteder', Appel & Olsen 'Bronzelurerne fra Smidstrup'; Kristiansen, K. 1996; Knudsen, 'Bronzehalsringe fra Trørød'; Knudsen: *Landskab og oldtid*; Johansson: *Brudevæltelurerne*; Kaul: 'En sjælden kultøkse'.

⁵¹ Meddelelse fra Palle Østergård Sørensen, ansvarshavende museumsinspektør.

En anden væsentlig problemstilling i forbindelse med yngre bronzealders bosættelser omhandler, hvorvidt det billede, der tegnes af bosættelsernes udbredelse i Nordsjælland, er repræsentativt. Husfundene viser en markant sydlig udbredelse i undersøgelsesområdet, hvilket ikke kan være et reelt udtryk for den forhistoriske situation. Et mere retvisende billede vil naturligvis opnås, efterhånden som antallet af udgravede lokaliteter stiger, som med den netop udgravede boplads ved Tårsbakke. Men også andre bopladsindikerende fundgrupper kan kvalificere vores forståelse af periodens bosættelser, hvilket fremgår af nedenstående gennemgang.

Bopladsernes udbredelse - de bopladsindikerende fund

Billedet af Nordsjællands bebyggelse i yngre bronzealder kan endnu ikke siges at have udkrystalliseret sig, og det er tydeligt, at husfundene alene ikke kan give et retvisende billede af bosættelsernes udbredelse eller struktur. Det er derfor nødvendigt at inddrage andre fundgrupper for at supplere fundbilledet. I forhold til udbredelsen spiller affaldsgruber en vigtig rolle.

Fordelen ved denne fundgruppe er, at yngre bronzealder er kendetegnet ved mange og store gruber. Gruberne repræsenterer oftest en enkelt afsluttet begivenhed med en snæver kronologisk ramme. Dertil kommer, at gruberne almindeligvis indeholder et righoldigt keramikmateriale, der ofte gør det muligt at datere dem præcist. Inventaret i de store gruber repræsenterer bopladsaffald, og tilknytningen til bopladssfæren understreges yderligere af, at de kan kobles til lertagning i forbindelse med klining af husvægge.⁵² Det kan dog ikke udelukkes, at enkelte fund af affaldsgruber ikke relaterer sig til bosættelser. Min påstand er imidlertid, at affaldsgruberne overordnet set repræsenterer bopladsfund og derfor giver et mere retvisende billede af bosættelsernes udbredelse, end det husfundene viser.

⁵² Björhem & Säfvestad, *Fosie IV*.

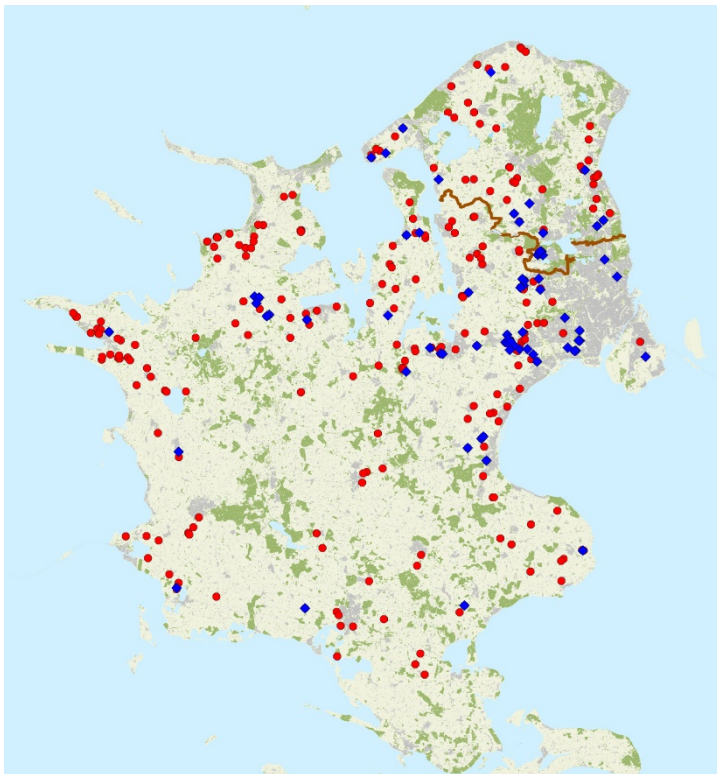

Fig. 4: Blå firkanter markerer husfund fra yngre bronzealder, og røde cirkler markerer fund af affaldsgruber fra samme periode. Sydgrænsen for undersøgelsesområdet er markeret med en brun linje. Datagrundlaget for lokaliteternes udbredelse udenfor undersøgelsesområdet stammer fra *Fund & Fortidsminder*.

Når lokaliteter med husfund kombineres med fundsteder for affaldsgruber, fremkommer et mere nuanceret billede af bosættelsernes udbredelse i Nordsjælland, fig. 4. Især den nordvestlige del af området er nu godt repræsenteret, men også landskaberne syd for Hillerød omkring Lyngø samt en strækning op langs Øresundskysten træder frem som væsentlige bosættelsesområder.

Med forbehold for eksistensen af store forskelle i registreringsgraden af affaldsgruber i *Fund og Fortidsminder*, er der ikke noget, der tyder på, at bosættelsestætheden har været mindre i Nordsjælland end på resten af Sjælland. Udbredelseskortet viser dog store udsving i fundtætheden, både i Nordsjælland og på Sjælland som helhed. Uden at gå i detaljer med det generelle fundbillede for Sjælland kan det bemærkes, at tydelige tyngdepunkter, som ses omkring Høje Tåstrup og ved Køgebugt, synes at falde sammen med områder, hvor udgravningsaktivitet har været stor i de seneste årtier som følge af store anlægsarbejder. Det kræver derfor en nøje kildekritisk gennemgang og et stort lokalkendskab at afkode udbredelseskortet. Der er således god grund til at se nærmere på udbredelsen af lokaliteter i undersøgelsesområdet.

Et fundtomt område?

Bedømt ud fra kortlægningen af huse og gruber, findes der et større område uden bosættelser fra yngre bronzealder. Det fundtomme område genfindes også på andre udbredelseskort, der omfatter stort set alle periodens fundkategorier.⁵³ Området udgøres af et 10 til 15 km bredt område, der strækker sig fra

⁵³ Jensen, J.: *Fra bronze- til jernalder*; Baudou: *Regionale und chronologische Einteilung*.

Helsingør i nord til Mølleåen og Furesøen i syd. Undersøgelser af den lokale jernalderbebyggelse viser, at bosættelser kan dokumenteres enkelte steder i denne zone i førromersk jernalder, samt at nogle bosættelser muligvis etableres allerede i yngre bronzealder.⁵⁴ Et særligt kendetegn ved det fundtomme område er, at mindst en tredjedel af det i dag udgøres af skov. Dette bevirker, at det arkæologiske aktivitetsniveau har været yderst begrænset. Det er derfor muligt, at denne zone er underrepræsenteret i fundstatistikken. Udgravninger foretaget i forbindelse med nedlægning af fjernvarmerør i Rude Skov har da også påvist bopladsaktiviteter fra tiden omkring Kristi fødsel. Dertil kommer, at små arkæologiske undersøgelser og snit gravet gennem oldtidsagre i Geelskov har ført til fund af bopladskeramik fra yngre bronzealder periode IV samt givet enkelte C14-dateringer, der ligeledes dokumenterer aktivitet i yngre bronzealder.⁵⁵

En anden faktor, der kraftigt påvirker udgravningsaktiviteten, og dermed potentielt også fundbilledet, er placeringen af moderne anlægsarbejder. Hvis man ser på fund af yngre bronzealders huse og affaldsgruber, er der en tæt sammenhæng mellem fundspredningen og moderne udstykninger i yderkanten af større moderne byområder samt udvidelse af eksisterende vejanlæg i de tættest befolkede områder. På grund af denne sammenhæng er det af stor betydning, at den ikke skovdækkede del af det fundtomme område har haft en lav byggeaktivitet. Dermed må hele "det fundtomme område" betragtes som underrepræsenteret i fundstatistikkerne. Antagelserne om den lave byggeaktivitet er dog en subjektiv vurdering, da der på nuværende tidspunkt ikke findes en systematisk oversigt over udgravningsintensiteten i Nordsjælland.

I de skovdækkede dele af Nordsjælland er der registreret to anlægstyper, der påviser aktivitet i oldtiden; oldtidsagre og gravrøser. Hvordan disse aktiviteter påvirker vurderingen af bebyggelsesbilledets repræsentativitet skal undersøges nærmere for at få et så velfunderet tolkningsgrundlag som muligt.

Marksystemer

Både i Rude Skov og Geelskov er der registreret omfattende systemer af oldtidsagre. Som nævnt ovenfor er der i forbindelse med kortlægningen af marksystemerne gjort enkelte fund. Disse dokumenterer, at der mindst et sted har været aktivitet tilbage fra starten af yngre bronzealder. Også i andre af undersøgelsesområdet skove er der arealer med bevarede marksystemer.

Marksystemerne er blevet beskrevet som den primære ramme for oldtidssamfundene. Dyrkningsområdet skulle således definere bosættelsens territorier, mens bebyggelserne er sekundære, i den forstand at de forholdsvis let kunne flyttes, modsat markerne.⁵⁶ Desværre begrænses markernes betydning for tolkningen af bosættelsesmønstre, da nutidens skovområder muligvis allerede i oldtiden var marginalområder.⁵⁷ Dertil kommer, at datering af oldtidsagre ofte er behæftet med anselig usikkerhed.⁵⁸ Derfor kan den almindeligt brugte standarddatering af agersystemer, der går fra yngre bronzealder til ældre jernalder, ikke anvendes ukritisk. Der mangler et fintmasket og detaljeret dateringsarbejde, før udbredelsen af marksystemer kan give troværdige informationer om yngre bronzealders bosættelser i de nuværende Nordsjællandske

⁵⁴ Jensen O. L.: 'The single farmsteads'.

⁵⁵ Nielsen & Clemmensen: *Oldtidsagre i Danmark*, 46ff og 275ff..

⁵⁶ Ibid., 12f..

⁵⁷ Ibid., 205..

⁵⁸ Henriksen: 'Datering af oldtidsagre'.

skovområder. Et andet redskab, der kan bruges til at give flere informationer om marksystemerne, er pollenanalyser fra søer og vådområder.

I Rude Skov, få kilometer fra Langhaven, er der udtaget en borekerne i et lille mosehul med et lille recipientområde, der beskriver den helt lokale vegetationsudvikling omkring de marksystemer, der er fundet på stedet.⁵⁹ Den foreløbige pollenanalyse viser, at markerne omkring prøvetagningsstedet blev etableret i yngre bronzealder.

C14-dateringer af marksystemer i Geelskov giver derimod en tidligste datering til førromersk jernalder. Det må på grundlag af den nuværende viden konkluderes, at det er uafklaret, i hvilket omfang marksystemerne i de nordsjællandske skovområder kan tages til indtægt for omfattende bosættelse i yngre bronzealder. Det er værd at bemærke, at der er et relativt lavt antal store gravhøje fra ældre bronzealder i de skovområder, der ligger i det "fundtomme" område. Dette tyder på, at det "fundtomme" område havde en lav bebyggelsesintensitet i perioden frem til yngre bronzealders begyndelse.

Skovenes gravrøser og deres datering

Der er også registreret et større antal gravrøser i skovområderne. Gravrøserne er indført i *Fund og Fortidsminder* med en standarddatering fra 1700 f.Kr. til 375 e.Kr. (44 stk.). Et mindre antal gravrøser er indført med en smallere datering, men inden for samme tidsspænd (11 stk.), mens tre er angivet som udateret/oldtid. Kun ganske få er undersøgt, og anlægstypen må derfor reelt betragtes som udateret.⁶⁰ En del af anlæggene kan meget vel være rydningsrøser opstået i forbindelse med langt yngre dyrkningsaktiviteter, der netop også kendes i selvsamme skovområder. Ser man på den indbyrdes placering af gravrøser og oldtidsagre, er der ingen snæver geografisk sammenhæng, se fig. 5. Derimod ser der ud til at være en tættere sammenhæng mellem gravrøserne og de langt yngre højryggede agre. En stor del af de registrerede gravrøser kan således reelt være rydningsrøser, der er opstået i forbindelse med dyrkning af de højryggede agre.

Hverken oldtidsagrene eller gravrøserne bidrager væsentligt til vores viden om udnyttelsen af det fundtomme område i løbet af yngre bronzealder. Billedet af området som et marginalområde i yngre bronzealder står derfor uændret. Til trods for at den kildekritiske vurdering sandsynliggør, at området er underrepræsenteret i fundstatistikkerne, må det antages, at hidtil uerkendte bosættelser i denne del af undersøgelsesområdet næppe spiller nogen væsentlig rolle for den samlede beskrivelse af Nordsjællands bosættelsesmønster i yngre bronzealder. Hvad analysen ikke viser er, hvorvidt området rummer bopladser med særlige karaktertræk og/eller særegne byggetraditioner, der f.eks. kan være bestemt af erhvervsstrategier.

⁵⁹ Rasmussen: 'Rude Skov', 235ff..

⁶⁰ Ud fra de sparsomme oplysninger i *Fund og Fortidsminder* er der kun et enkelt eksempel på bronzealderfund i en gravrøse (010504-16).

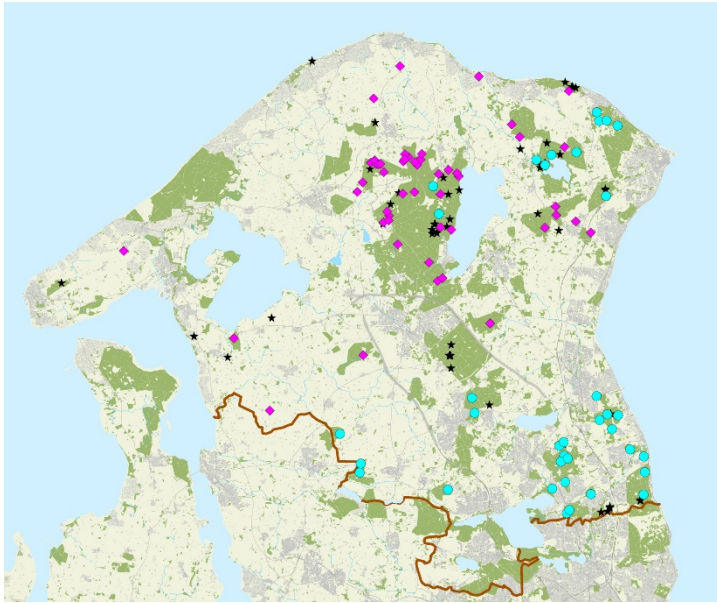

Fig. 5: Cirkler markerer oldtidsagre, firkanter er nyere tids marksystemer og stjerner markerer gravrøser.

Bosættelsernes karakter i Nordsjælland i yngre bronzealder – sammenfattende diskussion

Kortlægningen af bopladser viser, at husmaterialet er meget mangelfuldt i forhold til bopladsernes geografiske udbredelse. Set i relation til koncentrationen af både yngre bronzealders metaldeponeringer og bopladsguber ”mangler” der især husfund fra området ved Blistrup, området sydvest for Gilleleje samt i området nordøst for Arresø. Husfundene fra Nordsjælland er i det hele taget få, og der ses flere mere eller mindre fundtomme områder i regionen. Husene har derfor begrænset betydning i forhold til tolkningen af bosættelsernes udbredelse. Ud fra husenes størrelser kan der dog ses en vis grad af statusstratificering, men betydningen af disse forskelle kan endnu ikke udledes.

Traditionelt bygger tolkningen af bosættelsernes tæthed og rummelige fordeling i Nordsjælland på analyser af udbredelsen af metalgenstande og gravhøje.⁶¹ Analysen af husfund og affaldsguber viser dog, at bosættelserne ikke er begrænset til områder med mange metaldeponeringer eller nødvendigvis er sammenfaldende med ældre bronzealders højkoncentrationer. Et mindre tæt geografisk sammenfald mellem gravhøje og bosættelser er blevet foreslået for dele af det jyske område⁶², men pga. de store landskabelige og vegetationsmæssige forskelle mellem Jylland og Nordsjælland, kan denne tolkningsmodel ikke uden videre bruges til beskrivelse af de sjællandske forhold.⁶³ Modellen kan eventuelt bruges som inspiration til, hvordan eventuelle fundtomme områder i Nordsjælland kan tolkes som en aktiv del af bronzealderens samfundsstruktur. Dette fordrer en kortlægning af de topografiske og vegetationsmæssige forhold i Nordsjælland med en detaljeringsgrad, som endnu ikke foreligger.

Udbredelseskortet viser frem for alt, at der er store forskelle inden for undersøgelsesområdet. I nogle dele af Nordsjælland er der f.eks. god overensstemmelse mellem udbredelsen af huse og/eller gruber på den

⁶¹ Baudou: ‘Archaeological Source Criticism’; Jensen, J.: *Fra bronze- til jernalder*, fig. 104; Ethelberg et al: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*, 239ff..

⁶² Holst & Rasmussen: Herder Communities.

⁶³ Nielsen, A.B. et al.: ‘Quantitative reconstructions’.

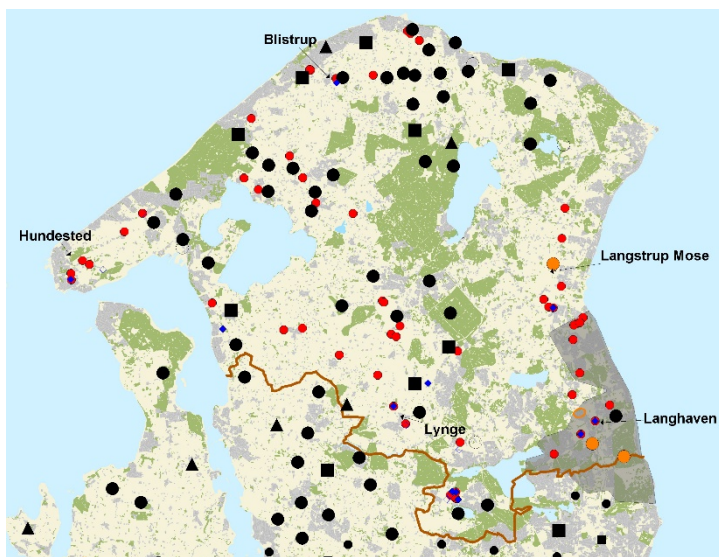

Fig. 6: Kortlægning af metaldeponeringer fra yngre bronzealder. Gentegnet efter J. Jensen: Fra bronzealder til jernalder, fig. 104 (sorte udfyldte signaturer; cirkel=enkeltfund, firkant=flertypefund, trekant=kultgenstand). I undersøgelsesområdet er der suppleret med fund fra J. Jensen Fra bronzealder til jernalder, katalog 4. (Åben sort signatur markerer fund uden præcis stedfæstelse). Orange signatur er fund fra området omkring Langhøjen, som er fremkommet efter J. Jensens udgivelse. Husfund er markeret med blå firkant og affaldsgruber med rød cirkel. Grå raster markerer området med stor koncentration af ældre bronzealders gravhøje omkring Langhøjen bopladsen (efter J. Jensen: 'Bronzealderen' s.21) Områder med tilsvarende koncentrationer af ældre bronzealders høje findes ved Hundested og Blistrup.

ene side og metaldeponeringer på den anden side, mens der andre steder er stor diskrepans mellem fundgrupperne, se fig. 6.

Dette illustreres tydeligst i området omkring Blistrup, hvis betydning i yngre bronzealder allerede er kortlagt.⁶⁴ Her er der en tæt sammenhæng mellem metalfund og bopladsspor. Områdets gravfund og depotfund er af meget høj kvalitet og viser tydeligt stedets betydning i form af både rigdom og rituelle genstande.

Den største diskrepans mellem bopladssindikerende fund og metaldeponeringer ses i området langs Øresundskysten mellem Langstrup Mose i nord og Mølleåen i syd. Analysen af bopladsspor viser, at der er mange fundsteder med gruber og/eller huse i området, bl.a. bopladserne ved Langhøjen og Rygård. Antallet af metaldeponeringer er derimod ganske lavt. Nye fund af metalgenstande har dog ændret noget ved billedet af dette område som værende næsten metaltomt, se fig.6.

Misforholdet mellem antallet af bopladsspor og metalfund er dog stadig interessant, når man ser på områdets udvikling gennem bronzealderen. I ældre bronzealder fremstår området som et af Sjællands vigtigste bosættelsesområder målt ud fra gravhøjene.⁶⁵ Dette efterfølges så af meget få metaldeponeringer i yngre bronzealder, hvilket kan tolkes som en kraftig tilbagegang. Dette udviklingsforløb modsiges dog af, at der i yngre bronzealder fortsat er mange bopladsspor, der indikerer, at aktiviteten i området opretholdes

⁶⁴ Appel & Olsen: 'Depotfund ved overgangssteder'.

⁶⁵ Baudou: 'Archaeological Source Criticism' 63-80. Fig. 12, Fig. 16 og fig. 17.

igennem hele bronzealderen. Det ser ud til, at der "mangler" metalfund fra yngre bronzealder, eller at bebyggelsesaktiviteten fortsætter uændret, samtidig med at områdets status mindskes.

Hvis man fokuserer på forandringer fra ældre til yngre bronzealder i andre dele af undersøgelsesområdet, fremtoner forskellige udviklingsforløb. En situation svarende til den ved Langhaven ses i Hundestedområdet. Her er der også mange gravhøje fra ældre bronzealder. I yngre bronzealder ses et betydeligt antal bopladsfund men kun få metaldeponeringer.

I indlandet, i området omkring Lyngby, kan der iagttages en helt anderledes udvikling. Dette område havde ikke nogen særlig fremtrædende betydning i ældre bronzealder, bedømt ud fra antallet af gravhøje. Til gengæld er områdets bopladser med husfund fra yngre bronzealders forholdsvist tætliggende med lokaliteterne Lyngby Mølle og Allerød Boldbaner. Dertil kommer flere pladser med affaldsgruber nord for disse. Bosættelsestætheden korresponderer således med områdets betydelige antal metaldeponeringer. Endelig er der Blistrup egnen, som udviser den største grad af fundkontinuitet. Her er antallet af gravhøje i ældre bronzealder meget stort og modsvares af en stor koncentration af både bopladsidevisende fund og metaldeponeringer i yngre bronzealder, se fig. 4 og fig. 6.

Hverken udbredelsen eller tætheden af bosættelserne giver i sig selv noget klart udsagn om bosættelsernes status eller deres placering i magtstrukturerne. Bosættelserne fra yngre bronzealder i området mellem Langstrup Mose og Mølleåen kan for så vidt repræsentere marginale bosættelser, der opretholdes i et område, der tidligere havde stor betydning i ældre bronzealder.

Det må også overvejes, om den lave grad af stratificering af husmaterialet i Nordsjælland skyldes, at problemstillingen skal anskues i et større perspektiv end det nuværende undersøgelsesområde, f.eks. ved at inddrage fund fra hele Sjælland.

Der foreligger således stadig en del uafklarede problemstillinger vedrørende de enkelte bosættelsers status og deres position i samfundet. Karakteren af magtstrukturerne i Nordsjælland i yngre bronzealder er dog ikke en problematik, der skal følges til dørs i denne artikel. Det kan blot konstateres, at husmaterialet på nuværende tidspunkt ikke er nøglen til forståelse af magtstrukturerne eller til identifikation af bopladser af central betydning i Nordsjælland. Tegn på status og magtstrukturer må derfor søges gennem analyser af andre fundgrupper. Det kan f.eks. være bopladsernes genstandsmateriale. Her kan affaldsgruberne indtage en afgørende position. Både på grund af deres udbredelse i hele undersøgelsesområdet og grundet de mange fund fra disse anlæg. Det vil således være interessant at analysere tilstedeværelsen og konteksten af identificerede statusmarkører som f.eks. lerklining med pudslag og "hvidkalkning", støbeaffald og særlige keramikformer.

Litteraturliste

Utrykt materiale

Journalnummer SØL 1037, lokaliteten Kong Svends Park, Museet på Kroppedal.

Hansen, S.S.: 'Beretning for "Lillevangsgård", Farum sogn, Ølstykke herred, Frederiksborg amt'.
Journalnummer HØM 2, Museum Nordsjælland.

Trykt materiale

Aarsleff, E: 'Giv os mere affald! – Udgravning af huse fra bronzealderen', *NoMus* 3, 2012, 33-39.

Aarsleff, E: 'Et dugfriskt husfund fra den ældre bronzealder', *NoMus* 4, 2012, 12-15.

Aarsleff, E: 'Strandsegård – velbevarede, men problematiske, oldtidsgårde', *NoMus* 4, 2007, 16-19.

Andersen, J.S.: 'Yngre bronzealders bosættelse ved Ledreborg Slot'. I: S. Boddum, Martin Mikkelsen, Niels Terkildsen (red.), *Bebyggelsen i yngre bronzealders lokale kulturlandskab, seminarrapport fra seminaret "Bebyggelsen i yngre bronzealders lokale kulturlandskab" afholdt i Holstebro, 10. marts 2011*, (Yngre bronzealders kulturlandskab 2), Viborg Holstebro: Viborg Stiftsmuseum Holstebro Museum, 2012, 85-112.

Aner, E., & Kersten, K.: *Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen, Band 1, Frederiksborg und Københavns Amt*. Neumünster: Wachholtz Verlag, 1973.

Appel, L. & Pantmann, P. 'Udnyttelsen af havets ressourcer i bronzealderen – nordsjællandske gravfund i nyt lys', I: S. Boddum, M. Mikkelsen & N. Terkildsen (red.), *Dødekulten i yngre bronzealders lokale kulturlandskab, seminarrapport fra seminaret "Dødekulten i yngre bronzealders lokale kulturlandskab" afholdt i Viborg, marts 2012*, (Yngre bronzealders kulturlandskab 3), Viborg Holstebro: Viborg Stiftsmuseum Holstebro Museum, 2013, 103-116.

Appel, L. & Olsen, J.: 'Bronzelurerne fra Smidstrup i Blistrup sogn – de ældste musikinstrumenter fra Holbo herred'. *Årbog for Holbo Herreds Kulturhistoriske Centre 2002*, Gilleleje og Omegns Museumsforening Arkiv- og Museumsforeningen i Helsingør, 2002, 53-67.

Appel, L. & Olsen, J.: 'Depotfund ved overgangssteder – en undersøgelse af yngre bronzealder i Blistrup sogn, Nordøstsjælland'. I: S. Boddum, M. Mikkelsen & N. Terkildsen, (red.), *Depotfund i yngre bronzealders lokale kulturlandskab, seminarrapport fra seminaret "Depotfund i yngre bronzealders lokale kulturlandskab" afholdt i Viborg, 4. marts 2010* (Yngre bronzealders kulturlandskab 1), Viborg Holstebro: Viborg Stiftsmuseum Holstebro Museum, 2011, 9-25.

Artursson, M: *Bebyggelse och samhällsstruktur, södra och mellersta Skandinavien under senneolitikum och bronsålder 2300-500 f. Kr*, Göteborg: Göteborg University, 2009.

Baudou, E.: *Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis* (Studies in North-European Archaeology 1), Stockholm University, 1960.

Baudou, E.: 'Archaeological Source Criticism and the History of Modern Cultivation in Denmark'. I: K. Kristiansen, (red.), *Archaeological Formation Processes. The representativity of archaeological remains from Danish Prehistory*, Nationalmuseet, 1985, 41-62.

Bergerbrant, S. et al.: 'Identifying commoners in the Early Bronze Age: burials outside barrows'. I: S. Bergerbrant & A. Wessman, (red.), *New Perspectives on the Bronze Age, Proceedings of the 13th Nordic Bronze Age symposium held in Gothenburg 9th to 13th June 2005*, Oxford: Archaeopress Archaeology, 2017, 37-64.

Björhem, N. & Säfvestad, Ulf: *Fosie IV, byggnadstradition och bosättningsmönster under senneolitikum* (Malmöfund 5). Malmö: Malmö museer, 1993.

Björhem, N. & Staaf, B.M.: *Långhuslandskapet. En studie av bebyggelse och samhälle från stenålder till järnålder* (Malmöfund 8), Malmö: Malmö Kultur Miljö, 2006.

Ethelberg, P., Jørgensen, E. & Robinson, D.: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Sten- og Bronzealder*. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, Nr. 81, Haderslev Museum og Historisk Samfund for Sønderjylland, 2000.

Fonnesbech-Sandberg, E.: 'En oldtidsboplads ved Rygård – en boplads fra yngre bronzealder og ældre romersk jernalder mellem Øverød og Gl. Holte', *Søllerødbogen 1992*, 12-41.

Grønnegård, Tim: 'Bronzestøberens bolig. På sporet af bronzealder-stormandens residens', *Alle Tiders Nordsjælland. Museum Nordsjællands Årbog 2018*, 133-142.

Hansen, S.S.: 'Et bronzealderhus ved Lillevangsgård', *Majtræet Feb.*, 1995, 12-22.

Hansen, S.S. & Schiellerup: 'Nye fund fra bronzealderen i det østlige Nordsjælland'. I: I. Bodilsen et al. (red.) *Arkæologi i Frederiksborg Amt 1983 – 1993*, Frederiksborg Amts Museumsråd, Frederiksborg amts historiske samfund, 1993, 63-80.

Henriksen, M. B.: 'Opsamling og overvejelser. Datering af oldtidsagre'. I: V. Nielsen & N. Chr. Clemmensen (red.), *Oldtidsagre i Danmark, Fyn og Langeland*, (Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 71), Højbjerg: 2015, 161-165.

Holst, M. K. & Rasmussen, M.: 'Herder Communities: Longhouses, Cattle and Landscape Organization in the Nordic Early and Middle Bronze Age'. I: S. Bergerbrant & S. Sabatini, (red.) *Counterpoint, essays in archaeology and heritage studies in honour of professor Kristian Kristiansen* (BAR International series 2508), Oxford, 2013, 99-110.

Jensen, J.: 'Bronzealderen' I: *Skovlandets folk, II: Guder og mennesker*, København: Sesam, 1979.

Jensen, J.: *Fra bronze- til jernalder, en kronologisk undersøgelse* (Nordiske fortidsminder Serie B 15), København: Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, 1997.

Jensen, O.L.: 'The single farmsteads of NE Zealand'. I: L. Boye & Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, (red.) *The Iron Age on Zealand, status and perspectives* (Nordiske fortidsminder Serie C 8), Copenhagen: Royal Society of Northern Antiquaries, 2011, 63-66.

Jensen, O.L. & Andersen, J.S. 'Bønder i en brydningstid. Bebyggelsesudviklingen i Nordøstsjælland Jernalder', *Alle Tiders Nordsjælland. Museum Nordsjællands Årbog 2017*, 37-54.

Jensen, O. L., Kjelstrup, M. & Andersen, J. S.: 'Oldtidsbønder og håndværkere. Arkæologiske udgravninger langs Helsingørmotorvejen', *Søllerødbogen 2013*, 7-32.

Johansson, P-O., B. Skovholm & O. H. Post (red.) *Brudevæltelurerne – verdens første og største lurfund*, Lokalthistorisk Arkiv og Forening i Allerød kommune, 2005.

Jørgensen, T.: 'To huse fra ældre bronzealder ved Julemærkehjemmet i Ølsted', *Alle Tiders Nordsjælland. Museum Nordsjællands årbog 2017*, 157-162.

Kaul, F.: En sjælden kultøkse fra bronzealderen. *Nationalmuseets Arbejdsmark 2001*, 50-69.

Knudsen, S. Aa.: 'Bronzehalsringe fra Trørød. Et offerfund fra slutningen af yngre bronzealder'. *Søllerødbogen 1979*, 85-131.

Knudsen, S. Aa.: *Landskab og oldtid. Atlas over Søllerød og Lyngby-Taarbæk kommuner*, Historisk-topografisk Selskab for Søllerød og Lyngby-Taarbæk Kommuner, 1982.

Koch, E.: 'Kulturforskelle mellem Lolland-Falster og Nordsjælland i ældre bronzealder'. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1991*, Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, 1992, 67-95.

Kramer, F. E.: 'Hvor boede de?'. I: P-O. Johansson, B. Skovholm & O. H. Post (red.), *Brudevæltelurerne – verdens første og største lurfund*, Lokalthistorisk Arkiv og Forening i Allerød kommune, 2005.

Kristiansen, K.: 'Die Hortfunde der jüngeren Bronzezeit Dänemarks. Fundumstände, Funktion und historische Entwicklung'. *Archäologische forschungen zum kultgeschehen in der jüngeren Bronzezeit Alteuropas, Ergebnisse eines Kolloquiums in Regensburg 4. – 7. Oktober 1993*. Universität Regensburg, 1996, 255-270.

Kristiansen, K. 'Households in context: cosmology, economy and long-term change in the Bronze Age of Northern Europe'. I: M. Madella, G. Kovacs, B. Kulcarne-Berzsenyi & I.B. Godino (red.) *The Archaeology of Households*, Oxford, Oxbow Books, 2013, 235-268.

Larsen, L.A. et al.: 'Løgstrup SØ – bronzestøbning på en lokalitet med gårdsanlæg og samlingsplads' I: S. Boddum, M. Mikkelsen, N. Terkildsen (red.): *Bronzestøbning i yngre bronzealders lokale kulturlandskab, seminarrapport fra seminaret "Bronzestøbning i yngre bronzealders lokale kulturlandskab" afholdt i Viborg, 6. marts 2014*, (Yngre bronzealders kulturlandskab 5), Viborg Holstebro: Viborg Stiftsmuseum Holstebro Museum, 2015, 41-69.

Mikkelsen, M. 'Bronzealderbosættelserne på Ås-højderyggen i Thy'. I J. Nielsen & J. Simonsen (red.): *Bronzealderens bopladser i Midt- og Nordvestjylland*, 1996, 110-123.

Mikkelsen, M. '„Dobbeltgårde“ i yngre bronzealder'. I: S. Boddum, Martin Mikkelsen, Niels Terkildsen (red.), *Bebyggelsen i yngre bronzealders lokale kulturlandskab, seminarrapport fra seminaret "Bebyggelsen i yngre bronzealders lokale kulturlandskab" afholdt i Holstebro, 10. marts 2011*, (Yngre bronzealders kulturlandskab 2), Viborg Holstebro: Viborg Stiftsmuseum Holstebro Museum, 2012, 41-65.

Mikkelsen, M.: 'Brokbakken – en lokalitet, der rejser væsentlige spørgsmål til vores forståelse af bronzestøbning i yngre bronzealder'. I: S. Boddum, M. Mikkelsen, N. Terkildsen (red.): *Bronzestøbning i yngre bronzealders lokale kulturlandskab, seminarrapport fra seminaret "Bronzestøbning i yngre bronzealders lokale kulturlandskab" afholdt i Viborg, 6. marts 2014*, (Yngre bronzealders kulturlandskab 5). Viborg Holstebro: Viborg Stiftsmuseum Holstebro Museum, 2015, 71-93.

Nielsen, V. & Clemmensen, N. Chr.: *Oldtidsagre i Danmark, Sjælland, Møn og Lolland-Falster* (Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 71), Højbjerg: 2010.

Nielsen, A. B. et al: 'Quantitative reconstructions of changes in regional openness in north-central Europe reveal new insights into old questions', *Quaternary Science Reviews* 47, 2012, 131-149.

Nørgaard, H.W.: 'Bronze Age metal workshops in Denmark between 1500-1300 BC: elite-controlled craft on Zealand'. I: S. Bergerbrant & A. Wessman (red.), *New Perspectives on the Bronze Age, Proceedings of the 13th Nordic Bronze Age Symposium Held in Gothenburg 9th to 13th June 2015*, Oxford: Archaeopress, 2017, 127-142.

Pantmann, P.: 'Bronzealderfolket på Halsnæs'. *NoMus* 3, 2008, 13-18.

Pedersen, J. Aa.: 'Persano. En bronzealderboplads i Blistrup'. *Gilleleje Museums Årbog 1995 (32)*, 1995, 58-98.

Randsborg, K.: 'Befolkning og social variation i ældre bronzealders Danmark', *KUML 1973-74. Årbog for Jysk arkæologisk selskab*, 1975, 197-208.

Randsborg, K.: 'Plundered Bronze Age Graves. Archaeological Europe 2500-500 BC', *Acta Archaeologica* 69, 1998, 113-138.

Rasmussen, P.: 'Rude Skov. Orienterende geobotanisk undersøgelse af et lille mosehul'. I: V. Nielsen & N. Chr. Clemmensen (red.). *Oldtidsagre i Danmark, Sjælland, Møn og Lolland-Falster* (Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 71), Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab, 2010.

Runge, M.: 'Yngre bronzealders bebyggelse indenfor et 350 hektar stort undersøgelsesområde sydøst for Odense'. I: S. Boddum, Martin Mikkelsen, Niels Terkildsen (red.), *Bebyggelsen i yngre bronzealders lokale kulturlandskab, seminarrapport fra seminaret "Bebyggelsen i yngre bronzealders lokale kulturlandskab" afholdt i Holstebro, 10. marts 2011*, (Yngre bronzealders kulturlandskab 2), Viborg Holstebro: Viborg Stiftsmuseum Holstebro Museum, 2012, 85-112.

Runge, M.: 'Forskning på museerne. Ph.d.-projektet "Dannelsen af regionale bebyggelsesmønstre i senbronzealder og ældre jernalder', *Fynske Minder*, 2014, 162-178.

Rønne, P.: 'Stilvariationer i ældre bronzealder. Undersøgelser over lokalforskelle i brug af ornamenten og oldsager i ældre bronzealders anden periode'. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1986*, Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, 1987, 71-124.

Søsted, K.: 'Højbjerggård – en fiskerbygd fra yngre bronzealder', *NoMus*, 2008, 22-25.

Søsted, K.: *Højbjerggård. Beretning over den arkæologiske forundersøgelse og udgravning på matr. 4a St. Karlsminde By, Torup. NFHA 2039*, 2008.

Thrane, H.: 'Bronze Age Settlement in South Scandinavia – Territoriality and Organisation'. I: A.F. Harding (red.), *Experiment and Design. Archaeological Studies in Honour of John Coles*, 1999, 123-132.

Thrane, H.: 'Kongelig Mæcen. Frederik den Syvende og det Oldnordiske Museum', *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2007, 147-163.

Thrane, H.: 'Siedlungsarchäologische Untersuchungen in Dänemark', *Praehistorische Zeitschrift* 64, 1, 1989, 5-47.

Vandkilde, H.: 'Social Distinction and Ethnic Reproduction in the Earliest Danish Bronze Age', *Eliten der Bronzezeit. Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien, Band 43,1*. Mainz, 1999.

Vandkilde, H.: 'Material Culture and Scandinavian Archaeology: A Review of the Concepts of Form, Function and Context'. I: D. Olausson & H. Vandkilde (red.), *Form-Function-Context*. Lund: Institute of Archaeology, 2000, 3-50.